

Vjerske prilike na prostorima teritorijalne ekspanzije Dubrovnika u 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća

Miroslavić, Tea

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:622149>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-26**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

(Diplomski rad)

VJERSKE PRILIKE NA PROSTORIMA TERITORIJALNE
EKSPANZIJE DUBROVNIKA U 14. I U PRVOJ POLOVICI 15.
STOLJEĆA

Tea Miroslavić

Mentor: dr. sc. Ivica Prlender, docent

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

1.	UVOD	1
1.1.	Hipoteze i struktura rada.....	1
1.2.	Materijali i metode.....	2
2.	ZAOBKRUŽIVANJE TERITORIJA DUBROVAČKE REPUBLIKE	6
2.1.	Ston i Pelješac.....	6
2.2.	Stjecanje Dubrovačkog Primorja	8
2.3.	Stanovništvo Pelješca	9
2.4.	Vjerske prilike na Pelješcu	9
2.5.	Stonska biskupija	11
2.6.	Konavle.....	13
2.7.	Etnička i vjerska pripadnost Konavljana	14
3.	ODNOS SVJETOVNE I CRKvene VLASTI U DUBROVNIKU	17
3.1.	Kršćanski identitet Dubrovnika	17
3.2.	Položaj Crkve unutar dubrovačke komune	17
4.	INTEGRACIJA NOVOSTEČENIH TERITORIJA U DUBROVAČKU REPUBLIKU.....	20
4.1.	Pitanje patarenstva na pelješkom poluotoku.....	20
4.2.	Odnos Dubrovačke Republike prema pravoslavicima na Pelješcu	22
4.3.	Struktura konavoskog stanovništva	26
4.4.	Pobune vlasteličića	27
4.5.	Vjerski odnosi na prostoru Konavala – franjevci i glagoljaški svećenici	28
4.6.	Analiza osobnih imena u novostečenim teritorijima Dubrovačke Republike	32
5.	ODNOS DUBROVAČKE REPUBLIKE PREMA INOVJERNIM STRANCIMA U DUBROVNIKU	34
5.1.	Doseljavanje slavenskog stanovništva	34
5.2.	Odnos prema patarenima	36
6.	ODNOS PREMA PRAVOSLAVCIMA I PATARENIMA U DUBROVAČKOJ DIPLOMACIJI.....	39
6.1.	Dubrovnik kao „graničar kršćanstva“	39
7.	ZAKLJUČAK	41
	SAŽETAK	43
	SUMMARY	43
	BIBLIOGRAFIJA	44
	Izvori:	44
	Literatura:	45

1. UVOD

Nasljeđe antičke urbane baštine i posljedice društvenih, ekonomskih i gospodarskih promjena od 11. st. rezultirat će stvaranjem komuna na području Italije, a koje će se po uzoru na Mletačku Republiku proširiti i duž čitavog jadranskog obalnog pojasa. Svijest o zaštiti samouprave nad teritorijem komune i očuvanju svojevrsnog etnodruštvenog identiteta bila je prisutna među cjelokupnom dalmatinskom vlastelom, a napose ugrožena u Dubrovniku koji je svojim geopolitičkim položajem, stajao na dodirnoj točki dviju suprotstavljenih struja – istočne i zapadne civilizacije. Inzistirajući na svojem rimskom podrijetlu i jurisdikcijskoj nadležnosti Katoličke crkve nad dubrovačkim područjem, dubrovačka vlastela bila je kulturološki i mentalno bliža zapadnoj civilizaciji, točnije ostalim gradskim zajednicama na Jadranu i Mediteranu, dok se s druge strane, uski teritorij dubrovačkog kopnenog pojasa ili *Astareje* nalazio na samom rubu balkanske, odnosno istočne kulturne i crkvene domene. U tom pogledu, dubrovačka vlastela kako bi održala stabilnost i samostalnost Dubrovačke Republike, a samim time i vlastiti identitet, bila je u danim okolnostima prisiljena postići kompromis između tih dviju oprečnih utjecaja.

1.1. Hipoteze i struktura rada

Ovaj rad nastojat će odgovoriti na temeljno istraživačko pitanje: kakav je bio odnos Dubrovačke Republike prema inovjercima, ponajprije prema pravoslavicima i bosanskim patarenima u periodu od 14. do 15. stoljeća. U tom razdoblju, Dubrovačka Republika bila je na vrhuncu moći – zaokružuje svoj teritorij, osamostaljuje se od Mletačke Republike te uspješno trguje i privređuje. Na novostečenim teritorijima zatiče vjerski heterogeno stanovništvo koje u cilju unifikacije vjere na svom području upoznaje s rimskim obredom i uključuje u katoličku zajednicu. Stoga, u ovom radu analizirat će se načini i metode rješavanja vjerskog pitanja na području Pelješca, Slanskog Primorja i Konavala te će se vidjeti koji su bili konkretni rezultati te politike. Isto tako, valja imati na umu kako se Dubrovačka Republika po završetku osvajanja novih teritorija nije ogradila i izolirala od svoga zaleđa već je postala magnet za doseljavanje slavenskog stanovništva s područja Bosne i Srbije. Postavlja se pitanje na koji način su ti došljaci bili integrirani u dubrovačko društvo te je li jedan od kriterija za dopuštanje naseljavanja i boravka tih ljudi na području Republike bila i njihova vjeroispovijest? Također, valja odgovoriti i na pitanje jesu li postojale razlike u tretiranju tih stranaca s obzirom na njihovu vjeroispovijest? S druge strane, pitanje odnosa Dubrovačke Republike prema pravoslavicima i patarenima neposredno se odražava i u diplomaciji Dubrovačke Republike 14. i 15. stoljeća.

Drugim riječima, Dubrovčani će u svojoj korespondenciji s papom i ugarsko-hrvatskim kraljem stvoriti jednu sliku o njihovom odnosu prema pravoslavicima i patarenima dok će pravo stanje na njihovom teritoriju biti drugačije.

Rad je strukturiran u tri tematske cjeline. Prvi dio rada obrađuje događaje i previranja na Pelješcu, Slanskom Primorju i u Konavlima tijekom 12. i 13. stoljeća jer će se posljedice osvajanja te prisutnosti bosanskih i srpskih vladara na tom području reflektirati i na prilike u 14. i 15. stoljeću.

U drugom dijelu rada objašnjava se kršćanski identitet Dubrovnika i njegov ambivalentan odnos prema crkvi, koje je nužno razumjeti kako bi se razjasnili određeni postupci Dubrovačke Republike prema pravoslavicima i patarenima na novostečenim teritorijima.

Treći i najveći dio rada, posvećen je analizi izvorne građe i dosadašnjih istraživanja iz čega će se interpretirati uređenje vjerskih pitanja na Pelješcu, u Slanskom Primorju i Konavlima, odnos prema inovjernim strancima te retorika dubrovačke diplomacije.

1.2. Materijali i metode

Izvorna građa koja je korištena u ovome istraživanju poprilično je bogata jer je rješavanje vjerskih pitanja u Dubrovačkoj Republici bilo pitanje crkve, upravnih organa Republike i diplomacije.

Od izvora koji govore o crkvenoj povijesti Dubrovačke Republike i susjednih zemalja korišteni su: šesti volumen opsežnog djela *Illyrici sacri*, objavljen u Veneciji 1800. godine,¹ u kojemu autori Daniele Farlati i Jakov Coleti donose izvorne dokumente o povijesti dubrovačke crkve i njezinih sufragantskih biskupija. Njemački teolog August Theiner istraženu građu iz papinske kurije objavio je 1863. godine u *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*.² Za povijest crkve na prostorima Bosne i Hercegovine korištena je *Acta Bosnae*,³ zbirka izvora i akata koje je prikupio i 1892. godine objavio hrvatski povjesničar Eusebije Fermendžin.

Dokumente koje su proizveli organi dubrovačke vlade objedinjeni su u seriji izdanja *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*,⁴ koje su u pet svezaka od 1879. do 1897. godine

¹ Daniele Farlati, Jakov Coleti, *Illyrici sacri*, sv. 6. *Ecclesia Ragusina: cum suffraganeis, et ecclesia Rhizinensis et Catharensis* (Venecija, 1800).

² August Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historia illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis; deprompta collecta ac serie chronologica disposita* (Rim: Typis Vaticanis, 1892).

³ Eusebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, sv. 1 MSHSM 23 (1892).

⁴ Josip Gelchic, Ivan Tkalčić, *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*, sv. 1, MSHSM 10 (1879), sv. 2, MSHSM 13 (1881), sv. 3, MSHSM 27 (1895), sv. 4, MSHSM 28 (1896), sv. 5, MSHSM 29 (1897).

objavili Josip Gelchic i Ivan Tkalčić. Radi se o odlukama dubrovačkih vijeća u razdoblju od 1301. do 1379. godine. U ovu kategoriju izvora mogu se ubrojiti i zakonski akti, posebice *Liber viridis* – zbirka zakonskih akata donesenih u periodu od 1358. do 1460. godine koju je 1984. godine objavio Branislav Nedeljković,⁵ te *Statut grada Dubrovnika*⁶ kojim se reguliraju opća načela funkcioniranja Dubrovačke Republike.

Josip Gelchic objedinio je izvore za proučavanje dubrovačke diplomacije 1887. godine u *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*.⁷

Od ostalih izvora koji su se koristili u ovome radu valja istaknuti *Monumenta Serbica*,⁸ zbirku ćirilinih dokumenata, koju je slovenski filolog Franc Miklošić objedinio i objavio 1858. godine. Izvori koje je Miklošić prikupio svjedoče o odnosima između Srbije, Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku.

Konačno, postupke i uspjehe dubrovačke vlade u uređenju vjerskih odnosa u Republici, ispričali su dubrovački kroničari Nikola Ranjina,⁹ Junije Resti¹⁰ i Jakov Lukarević.¹¹

Historiografski radovi koji se bave prošlošću Dubrovnika, nerijetko se dotiču i pitanja vjerskih odnosa na prostoru Dubrovačke Republike. No, i dalje nije objavljena nijedna sinteza posvećena isključivo toj temi. Manje radova posvećeno je i pitanju vjerskih odnosa na području Konavala, kao i poveznici između migracija stanovništva iz zaleđa i dubrovačkim odnosom prema tom stanovništvu. Stoga će se u ovome radu na temelju analize izvora, posebice termina kojima se nazivaju svi oni koji nisu katolici, dati nove interpretacije vjerskih odnosa na prostorima novostečenih teritorija Dubrovačke Republike. Pritom će se i kritički pristupati prema dosadašnjim rezultatima istraživanja historiografije tim više što je mali broj recentno objavljenih radova na tu temu.

⁵ Branislav M. Nedeljković, *Liber viridis*, zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 23. Fontes rerum slavorum meridionalium (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1984).

⁶ *Statut grada Dubrovnika*, na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta Baltazara Bogišića i Konstantina Jirečeka priredili i na hrvatski preveli Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić, uvodnu studiju napisala Nella Lonza (Dubrovnik: Državi arhiv, 2002).

⁷ Josip Gelchic, Lajos Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae Ragusa és Magyarországgal összeköttetéseinek oklevéltára* (Budimpešta: Magyar tudományos akademia, 1887).

⁸ Fran Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Beč: Viennae Braumüller, 1858).

⁹ Natko Nodilo, *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, podserija *Scriptores*, sv. 1, MSHSM 14 (1883).

¹⁰ Speratus Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae*, podserija *Scriptores*, sv. 2, MSHSM 25 (1893).

¹¹ Jakov Lukarević, *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa (Ragusa)* (Venecija, 1605).

Teritorijem Dubrovačke Republike u srednjem vijeku, njenim agrarnim odnosima, politikom i vjerskom stanju najviše se bavio Josip Lučić, od čijih radova su se prilikom ovoga istraživanja koristile monografija *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike*¹² te članak „Etničko-politička pripadnost Dubrovnika“ objavljen u *Dubrovačkim horizontima*.¹³

O odnosima crkve s dubrovačkom komunom pisao je Konstantin Vojnović u članku *Crkva i država u Dubrovačkoj Republici*,¹⁴ dok je o povijesti Dubrovačke nadbiskupije i njenih sufragantskih biskupija objavljen zbornik *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*, urednika Želimira Puljića i Nediljka A. Ančića.¹⁵

O povijesti Humske zemlje, administrativno-upravne cjeline čijim su dijelom u srednjem vijeku bili Ston, Pelješac i Dubrovačko Primorje, njegovom stanovništvu i vjerskim prilikama pisali su: Zdravko Šundrica, koji je objavio članak „Stonski Rat u XIV. stoljeću (1333-1339.)“ u *Pelješkom zborniku*;¹⁶ Jaroslav Šidak u članku „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku, objavljenom u *Historijskom zborniku*¹⁷ te Milenko Krešić u članku „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u srednjem vijeku“, objavljenom u časopisu *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*.¹⁸

Stručnih radova o Konavlima nema mnogo, no valja izdvojiti Radoslava Grujića, čije djelo *Konavli pod raznim gospodarima od XII-XV veka*¹⁹ predstavlja početnu točku za istraživanje političkih i vjerskih odnosa na Konavlima u srednjem vijeku. Na temelju Radoslava Grujića i vlastitih analiza o stanovništvu Konavala Niko Kapetanić i Nenad Vekarić objavili su monografiju u dva sveska *Stanovništvo Konavala*.²⁰ Od njih dvojice valja još izdvojiti

¹² Josip Lučić, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike* (Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990).

¹³ Josip Lučić, „Etničko-politička pripadnost Dubrovnika“, *Dubrovački horizonti* 32 (1992): 9-16.

¹⁴ Konstantin Vojnović, „Crkva i država u Dubrovačkoj Republici“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Filologičko-historički i filozofičko-juridički razredi*, knjiga 41 (1894): 32-142; „Crkva i država u Dubrovačkoj Republici: drugi dio“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Filologičko-historički i filozofičko-juridički razredi*, knjiga 42 (1895): 1-91.

¹⁵ Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić (ur.), *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuće godina uspostava dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.-1998)* (Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik; Crkva u svijetu Split, 2001).

¹⁶ Zdravko Šundrica, „Stonski rat u XIV stoljeću (1333-1339.)“, *Pelješki zbornik* 2 (1980): 73-190.

¹⁷ Jaroslav Šidak, „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, *Historijski zbornik* 33-34 (1980-1981): 275-289.

¹⁸ Milenko Krešić, „Vjerske prilike u humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u srednjem vijeku“, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 2 (2016): 65-94.

¹⁹ Radoslav Grujić, *Konavli pod raznim gospodarima od XII-XV veka* (Beograd: Spomenik SAN 66, 1926).

²⁰ Niko Kapetanić, Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, sv.1 (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u HAZU, 1998).

istraživanja o stanovništvu Pelješca²¹ te širenju kršćanskih imena na novostečenim teritorijima Dubrovačke Republike.²²

O strancima i migracijama stranaca s područja Bosne i Srbije u Dubrovnik te odnosu Dubrovačke Republike prema njima, pisale su Dušanka Dinić-Knežević u monografiji *Migracije stanovništva iz južnoslavenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjega veka*²³ te Zdenka Janeković Römer u članku „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku“, objavljenom u *Raukarovom zborniku*.²⁴

Konačno, o srednjovjekovnoj retorici Dubrovačke Republike u diplomaciji, Lovro Kunčević objavio je monografiju *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*.²⁵

U istraživanju teme ovoga diplomskog rada korišteni su u manjoj mjeri i radovi drugih povjesničara koji će biti citirani u poglavljima.

²¹ Nenad Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću* (Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1989).

²² Niko Kapetanić, Nenad Vekarić, „Utjecaj kršćanstva na izbor osobnih imena u selima Dubrovačke Republike“, *Anali zavoda za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 28 (1990): 145-168.

²³ Dušanka Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslavenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjega veka* (Novi Sad: Srpska akademija nauka i umjetnosti; Filološki fakultet u Novom Sadu: Odsek za istoriju, 1995).

²⁴ Zdenka Janeković Römer, „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku“, u: *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak (Zagreb: FF Press, 2005).

²⁵ Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnog grada* (Zagreb; Dubrovnik: HAZU; Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015).

2. ZAOKRUŽIVANJE TERITORIJA DUBROVAČKE REPUBLIKE

Organiziran kao komuna od 12., a od 15. stoljeća i kao Republika, Dubrovnik je bio smješten na samoj granici, odnosno na dodirnoj točki dviju suprotstavljenih struja – istočne i zapadne civilizacije. Unatoč tome što je do 1204. g., s ponekim prekidima, bio pod Bizantskom vlašću, Dubrovnik je priznavao jurisdikcijsku nadležnost rimskoga pape i Katoličke crkve nad svojim područjem. Nakon oslobođenja od Mletačke vlasti, koja je trajala od 1205. do 1358. godine, Dubrovnik uživa potpunu slobodu jurisdikcije na svojem teritoriju kao i mogućnost stvaranja trgovačkih, diplomatskih i konzularnih veza s ostalim državama. Na temelju *Statuta grada Dubrovnika*, koji je sastavljen 1272. godine, regulirani su zakoni i obveze Republike prema stanovništvu te gospodarska, pravna i ostala pitanja.

Kako bi zadržao slobodu i egzistenciju Dubrovniku je bilo nužno proširenje i stjecanje vlasti nad zaleđem. Na tom prostoru postojali su uvjeti za uspješnu poljoprivredu, ispašu stoke, strateško nadziranje ključnih trgovačkih puteva te za zaštitu samoga Grada. Porfirogenet u 10. stoljeću navodi kako Dubrovčani plaćaju godišnji danak za iskorištavanje vinograda u Zahumlju i Travuniji,²⁶ a brojni sačuvani ugovori svjedoče da su Dubrovčani raspolagali zemljištem u svom zaleđu, bilo da su uzeli zemlju u najam ili organizirali obradu zemljišta. Takva politika eksploatacije nije se mogla dugo održati jer je ovisila ponajprije o tome tko ima vlast u zaleđu, odnosno ovisila je o odnosu Dubrovnika s vladarima srednjovjekovne Bosne i Srbije. Nakon stjecanja Lastova u 13. stoljeću, tijekom 14. i 15. stoljeća dubrovačka vanjska politika bila je usmjerena na zadobivanje kontrole nad zaleđem i zaokruživanjem teritorija Dubrovačke Republike.²⁷

2.1. Ston i Pelješac

Dolaskom Slavena na naše prostore i njihovom teritorijalnom organizacijom Pelješac je bio uključen u sklaviniju Zahumlje. Zahumlje se prostiralo kopnom od mora i Pelješca do današnjeg Mostara i Dabra te obalom od Neretve do Dubrovnika. Konstantin Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio* nabraja gradove koji se nalaze u Zahumlju. To su: Ston, Mokriskik, Jasli, Galumainik i Dobriskik, a cijelo područje Zahumlja obuhvaća srednji tok Neretve, u njenom donjem toku područje od lijeve obale do Popova polja te čitavu obalu Neretve do

²⁶ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 26.; Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*, preveo Nikola pl. Tomašić, priredio Mladen Švab (Zagreb: August Cesarec, AGM, 1994), glava XXX.

²⁷ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 26.

granica Dubrovnika, izuzev otoka Šipana, Lopuda i Koločepa.²⁸ Pop Dukljanin nabrojao je župe koje je Zahumlje uključivalo: Ston, Popovo polje, Ošlje, Luka, Velika, Dubrava i Debre.²⁹ Termin Zahumlje u upotrebi je do 12. stoljeća kada se sve više javlja termin Hum ili Humska zemlja.³⁰

Krajem 13. stoljeća na području Bribira započeo je uspon plemićke obitelji Šubić. Hrvatski ban i gospodar Bosne Pavao Šubić, zavladao je južnom Hrvatskom i Dalmacijom, teritorijem Bosne te većim dijelom Zahumlja sa Stonskim Ratom (Pelješcem). Njegov sin i nasljednik Mladen II. nakon što je 1312. godine preuzeo titulu hrvatskog bana, od 1318. godine titulira se kao „ban Hrvata i Bosne i gospodar zemlje Huma“.³¹ Tako se Dubrovnik ponovno kao u vrijeme hercega Andrije Kolomana našao u neposrednom susjedstvu s Hrvatskom. Novonastala situacija nije odgovarala Srbiji te je te iste godine srpski kralj Stefan Uroš II. ušao u Hum i zaratio s Mladenom II. nedaleko Dubrovnika. O ishodu sukoba u hrvatskoj historiografiji ne zna se mnogo. Mladen II. nakon sukoba i dalje u svojoj tituli zadržava naslov bosanskog bana dok se s druge strane, kralj Stefan Uroš II. naziva gospodarom Bosne. Unatoč tome, Hum je ostao u posjedu Mladena II. sve do 1322. godine i njegova konačnog pada nakon bitke kod Blizne. Uz to, Lučić utvrđuje kako je na Pelješcu 1321. godine boravila hrvatska vojska, što bi značilo da je Pelješac ostao u posjedu Mladena II. nakon sukoba sa srpskim kraljem.³²

Porazom Mladena II. Hum i Pelješac ostaju bez vladara. Situaciju iskorištavaju domaći velikaši – braća Branivojevići – koji postaju pogranični zapovjednici u Humu i Stonskom Ratu najprije pod srpskim vladarima Nemanjićima, a potom i kao samostalni vladari.³³ Njihova neovisnost s vremenom je počela uznemiravati bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića i dubrovačku vladu. I jedna i druga strana smatrala je Branivojeviće uzurpatorima u Humu i na Pelješcu samo iz svoje vlastite, drugačije, perspektive. Stjepan II. Kotromanić svojatao je Hum jer se Mladen II. povukao iz Bosne 1321. godine i tada njemu priznao titulu bana i upravu nad Bosnom. S druge strane, dubrovačka vlada Mladenov pad 1322. godine interpretirala je kao prestanak kontinuiteta zakonite vlasti u Humu, odnosno, smatrala je Pelješac i Ston „ničijom zemljom“ nad kojom vlast pripada onoj strani koja ju prva osvoji. Stjepan II. Kotromanić i

²⁸ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 171.; Porfirogenet, *De administrando*, glava XXX.

²⁹ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 171.; *Ljetopis popa Dukljanina*, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "Hrvatska kronika", priredio, napisao uvod i komentar Vladimir Mošin, hrvatski prijevod latinske redakcije Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić (Zagreb: Matica hrvatska, 1950), str. 54, 75.

³⁰ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 171.

³¹ Vekarić, *Pelješka naselja*, str. 11.

³² Lučić, *Iz prošlosti*, str. 186.

³³ Ibid.

dubrovačka vlada ujedinili su se protiv zajedničkog neprijatelja u travnju 1326. godine i započeli rat protiv braće Branivojevića. Srbija se nije miješala u sukob što je pridonijelo jačem povezivanju Dubrovčana s bosanskim banom i u konačnici rezultiralo slamanjem moći Branivojevića u Humu i uništenjem njihova roda. Pobjednička strana podijelila je Hum među sobom pri čemu je Bosni pripala morska obala od Zatona do Cetine (osim prevlake kod Stona), tok i ušće rijeke Neretve, a Dubrovnik je dobio Ston i Pelješac.³⁴ Uskoro, srpski car Dušan je poveljom 22. siječnja 1333. godine dao Dubrovčanima čitav poluotok sa Stonom u zamjenu za jednokratnu isplatu od 8000 perpera i obvezu isplate 500 perpera godišnje. Iste godine je i ban Stjepan II. Kotromanić poveljom darovao Dubrovčanima sav Rat, Ston, Prevlaku i otoke u zamjenu za godišnju isplatu od 500 perpera. Tim dvjema poveljama Dubrovčanima se priznalo pravo nad cijelim poluotokom koji je postao njihov feud za koji su plaćali tribut. To je značilo i pravo dubrovačkog gospodarenja zemljištem, vodom, drvećem, pašnjacima, šumama i sl., ali i nad stanovnicima Pelješca i njihovom imovinom.³⁵

Stjecanjem Stona i Pelješca, Dubrovnik je proširio svoj teritorij prema sjeverozapadu. Dubrovniku je Ston bio važan zbog proizvodnje soli, a Pelješac je imao stratešku ulogu u osiguravanju nesmetanog prolaza brodova mljetskim kanalom i kontroli važnih trgovačko-pomorskih točaka – ušća rijeke Neretve i luke Drijeva (Gabele).³⁶

2.2. Stjecanje Dubrovačkog Primorja

Područje Dubrovačkog Primorja prostiralo se od Osojnika iznad Rijeke Dubrovačke te na zapad preko Orašca, Trstenog, Slanog do Imotice kod Neuma. Morskom obalom Primorje se proteže od Orašca u Poljicama do Stonske prevlake. Nakon doseljavanja Slavena na područje Hrvatske, Primorje je isto kao i Pelješac potpadalo pod upravno-teritorijalnu jedinicu Zahumlja pa stoga i dijeli sličnu povijest s tim poluotokom. Lučić navodi kako je Primorje bilo dio župe Ošlje koje spominje pop Dukljanin u kojem je stolovao župan. Stanovništvo se pretežito sastojalo od slobodnih i poluslobodnih seljaka te kmetova, a bavili su se stočarstvom i poljodjelstvom.³⁷

Povezivanje Stona i Pelješca s centralnim državnim tijelom ostvareno je 15. siječnja 1399. g. kada je bosanski kralj Ostoja ustupio Dubrovčanima prostor Slanskog Primorja. Taj prostor Dubrovčani su nazivali i Novom zemljom (*Terra Nove*) jer su prethodno proširili granice

³⁴ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 187.

³⁵ Josip Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj: dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336.* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti, 1980), str. 104.

³⁶ Lučić, „Etničko-politička pripadnost“, str. 11.

³⁷ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 302; 343.

utjecaja na cijelu Župu dubrovačku i Rijeku dubrovačku te učvrstili granicu otokom Mljetom.³⁸ Osim želje za kopnenom vezom, Lučić navodi i druge razloge koji su mogli motivirati Dubrovčane da se izbore za nj. Tako se navodi i želja da se Bosnu nakon smrti kralja Tvrtka odvoji od Dalmacije i mora kako bi Dubrovnik na račun Bosne povećao svoj teritorij. Navodi se i dobar strateški položaj Primorja za osiguravanje luke Drijeva koja je služila za trgovinu te osiguravanje Stona i Pelješca od potencijalne osmanske opasnosti.³⁹ Novo administrativno središte Primorja postaje Slano, gdje će stolovati knez.

Isto kao i na Pelješcu, Dubrovčani su prilikom stjecanja Primorja podijelili zemlju pri čemu je svaka od petnaest crkva na tom području dobila po jedan solid.⁴⁰ No, širenje dubrovačke vlasti prema jugoistoku postignuto je između 1419. i 1426. godine kupnjom Konavala.⁴¹

2.3. Stanovništvo Pelješca

Stanovnici poluotoka Pelješca do 1333. godine bili su slobodni seljaci i stočari te su se bavili pomorstvom, ribolovom, pljačkom i trgovinom. Na čelu Pelješca bio je župan koji je najprije bio pripadnik plemena i od plemena biran, a jačanjem vlasti kneza, županom postaje knezu odan plemić. Župani su imali vojnu, upravnu, sudsku, financijsku i redarstvenu vlast. Osim župana, na Pelješcu je postojala i skupština slobodnih ljudi, zavisnih i poluzavisnih seljaka. Župan je bio odgovoran knezu koji predstavlja zemlju, sklapa ugovore te je vrhovni sudac i zapovjednik vojske. Knez je ujedno i vlasnik najvećeg dijela zemlje te odlučuje o podjeli zemlje plemićima i crkvi, dijeljenju titula i odlučivanju o pravu trgovine na području kojim upravlja. Pripada mu i pravo ubiranja poreza i dažbina od stranaca i k tome još od dubrovačke komune prima tribut.⁴²

Prema pelješkim imenima zapisanim u notarskim knjigama i poveljama 13. i 14. stoljeća, Lučić izvodi zaključak kako je Pelješac odmah nakon doseljavanja Slavena bio etnički hrvatski.⁴³

2.4. Vjerske prilike na Pelješcu

Zbog nedostatka povijesnih izvora teško je utvrditi kako je bio organiziran vjerski život na Pelješcu u ranom srednjem vijeku nakon doseljavanja Slavena. Poznato je kako je u 10. stoljeću

³⁸ Šundrica, „Stonski rat“, str. 76.

³⁹ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 346.

⁴⁰ Ibid., str. 347.

⁴¹ Šundrica, „Stonski rat“, str. 76.

⁴² Lučić, *Iz prošlosti*, str. 194-195.

⁴³ Ibid.

u Zahumlju postojala biskupija pa se pretpostavlja da je do tada na poluotoku kršćanstvo prevladalo slavensku pogansku religiju.⁴⁴

Na vjerske prilike veliki utjecaj imat će rast i teritorijalno širenje raške države koja se već u 12. stoljeću širi na Zahumlje. Kako je to bilo razdoblje nakon crkvenog raskola u 11. stoljeću Raška je tada više orijentirana prema Carigradu pa će i na Pelješcu jačati pravoslavlje. U to vrijeme položaj katolika neće se značajno mijenjati sve dok Nemanjin brat Miroslav ne postane 1168. godine knez u Zahumlju. On je ujedno bio oženjen sestrom bosanskog bana Kulina, koji je bio poklonik patarenstva. Iako kršten u katoličkoj crkvi, Miroslav će na Pelješcu nastojati učvrstiti pravoslavlje otjeravši stonskog biskupa Donata iz njegove rezidencije. No, u vrijeme Miroslava nisu poduzimane nikakve radikalne mjere protiv katoličkog stanovništva niti se pravoslavlje u potpunosti ukorijenilo na poluotoku. Naime, mljetski benediktinci upravljali su nekim crkvama u Stonu i na Pelješcu, a bili su pod jurisdikcijom dubrovačkog nadbiskupa. Uz to, dubrovački kroničar Nikola Ranjina navodi kako je dubrovački nadbiskup Bernard pri povratku iz Bosne blagoslovio crkvu svetog Kuzme i Damjana u Humu, koja se prema pronađenom natpisu o gradnji nalazila u okolici Blagaja, u selu Vrači.⁴⁵

Širenje pravoslavlja zaustavit će se nakratko tijekom vladavine hercega Andrije (1198.-1203. godine), no i dalje nema riječi o povratku biskupa u Ston.⁴⁶

Veće promjene u nastojanjima da se na Pelješcu i u Stonu proširi pravoslavlje dogodile su se za vrijeme vladavine Stefana Nemanjića. On je 1216. godine izveo pohod na Hum te je Pelješac sa Stonom predao na upravljanje knezu Andriji, drugom sinu kneza Miroslava. To je bilo vrijeme nakon pada Bizanta u četvrtom križarskom ratu 1203. godine, kada na području istočnog Balkana jača zapadni utjecaj te su raški vladari u relativno dobrom odnosu s papom. U tom trenutku Raška jača na političkom i vjerskom polju jer Stefan dobiva od pape krunu i Raška postaje kraljevina, a njegov brat Sava 1219. godine osniva srpsku autokefalnu arhiepiskopiju. Sava je za razliku od svojih prethodnika bio gorljivi neprijatelj katolika koji nije prezao ni od progona. Za Savu je katolicizam bilo „zloglasno krivovjerje“. Raška tada usmjerava svoju politiku na jačanje pravoslavlja u područjima kojima vlada osnivanjem episkopija u perifernim područjima kraljevine – u Zeti i Zahumlju. Sjedište episkopije u Zahumlju smješteno je u Stonu u nekadašnjoj katoličkoj crkvi svete Marije. Tim činom

⁴⁴ Ibid., str. 196.

⁴⁵ Ivica Puljić, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, u: *Povijest hrvatskog počitelja*, ur. Krunoslav Kordić (Čapljina; Zagreb: Općinsko poglavarstvo Čapljina, 1996), str. 121.

⁴⁶ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 197.

napravljen je još jedan korak za sprečavanje povratka katoličkog biskupa u Ston. Humski episkop boravio je u Stonu sve do 1252. godine kada je u potresu srušena njegova rezidencija.⁴⁷

Nakon potresa novo sjedište humskog episkopa postaje manastir svetih Petra i Pavla na rijeci Limu, koji je Miroslav dao podignuti. Kao dodatan razlog za preseljenje humskog episkopa Lučić navodi i nemogućnost održavanja episkopije u Stonu, što temelji na žalbi episkopa Danila srpskom kralju Urošu II. kako episkopija jedva preživljava i kako nema nikakvih dohotka. Puljić uz spomenute razloge premještanje rezidencije pripisuje i mogućnosti tatarskog pustošenja, ali kao glavni razlog navodi činjenicu da se pravoslavlje nije uspjelo proširiti i ukorijeniti među pučanstvom u Stonu i na Pelješcu. Smatra kako su se na pravoslavlje preobratali tek pojedinci radi vlastitog profita. Puljić tezu dodatno potkrjepljuje i darovnicama humskom episkopu kojima mu se daje zemlja u dijelovima Humske zemlje, što bi sugeriralo kako episkop nema bira⁴⁸ jer nema vjernika koji bi mu ga davali.⁴⁹

Nakon odlaska humskog episkopa u manastir svetih Petra i Pavla, Pelješac se našao u situaciji da na njemu nisu više boravili ni pravoslavni episkop, a niti katolički biskup što je prema Lučiću stvorilo plodno tlo širenju patarenstva.⁵⁰

2.5. Stonska biskupija

Stonska biskupija imala je jurisdikciju na području Pelješca, dijelu Primorja do Neretve i Zahumlja, a rezidencija joj je bila crkva sv. Marije u Stonskom polju. Ona je do 999. godine bila pod jurisdikcijom Splitske metropolije, a kako se pretpostavlja da je te godine Dubrovačka biskupija uzdignuta na rang nadbiskupije, Stonska biskupija prelazi pod nadležnost Dubrovačke metropolije.⁵¹

Stonska biskupija prvi se puta javlja u povijesnim izvorima u aktima Splitskog crkvenog sabora 928. godine, kao postojeća biskupija. Ivica Puljić i Ante Škegro smatraju kako je Stonska biskupija nasljednica Sarsenterske biskupije, osnovane još 533. godine na Drugom salonitanskom saboru.⁵² U izvorima od 11. do 13. stoljeća navodi se kao biskupija „zahumskog

⁴⁷ Ibid., str. 198.

⁴⁸ Bir je bio određen prema srpskim zakonima prema bračnim parovima, te dijeljen na dva dijela, jedan je dio išao za uzdržavanje episkopa, a drugi svećenstva; Puljić, „Crkvene prilike“, str. 124.

⁴⁹ Puljić, „Crkvene prilike“, str. 124.

⁵⁰ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 199.

⁵¹ Vinicije B. Lupis, „Pregled Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine“, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuće godina uspostava dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.-1998)*, ur. Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić (Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik; Crkva u svijetu Split, 2001), passim.

⁵² Ivica Puljić, Ante Škegro, "Sarsenterska biskupija", *Povijesni prilozi* 30 (2006): str. 39.

kraljevstva“, točnije „humske zemlje“, a Mavro Orbini spominje biskupa Šimuna koji je s ostalim biskupima bio potvrđen kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije iz Lucce 1141.-1142. godine. O biskupima Stonske biskupije pisali su i dubrovački kroničari Junije Resti te Nikola Ranjina. Resti spominje biskupa Donata koji je 80-ih godina 12. stoljeća bio prognan iz biskupije te u konačnici umro na Lokrumu 1211. godine,⁵³ a Ranjina opisuje put dubrovačkog nadbiskupa Bernarda prema Bosni u Zahumlju, gdje je 1194. godine blagoslovio crkvu sv. Kuzme i Damjana.⁵⁴ Prema tome, Milenko Krešić zaključuje kako je jurisdikciju Stonske biskupije, nakon progona biskupa Donata, preuzeo dubrovački nadbiskup. K tome i papa prilikom imenovanja nadbiskupa Bernarda 1189. godine raškom velikom županu Stefanu Nemanji preporučuje prihvaćanje i poštovanje te odluke.⁵⁵

Poticaj za obnovu Stonske biskupije krajem 13. stoljeća dala je srpska kraljica Jelena Anžuvinska, žena Uroša I. Ona je 1284. godine od braće Dragutina i Milutina na upravu dobila gotovo sve primorske krajeve, a kako je bila katolkinja angažirala se za obnovu svih katoličkih crkava koje je njen muž porušio. Puljić smatra kako je kraljica Jelena, iako je u vrijeme rata Uroša I. njegovala dobre odnose s Dubrovnikom, samostalno, bez uplitanja dubrovačkog nadbiskupa, 1286. godine poslala papi zahtjev za obnovom Stonske i Trebinjske biskupije. Naime, odnosi su im se pogoršali krajem 13. stoljeća o čemu svjedoči i zapis iz 1285. godine u *Acta Cancelariae*, kako njena vojska ugrožava Dubrovnik sve do gradskih zidina.⁵⁶ Ipak, nadbiskup Bonaventura posvećuje nove biskupe stonske i trebinjske biskupije. Uz dubrovačkog nadbiskupa, u izvorima se spominje i ime stonskog biskupa Petra.

Petrov nasljednik, biskup Ivan de Cruce (Križić) navodi kako je zatekao Pelješac pun heretika i šizmatika⁵⁷ te kako nema prihoda za održavanje biskupije. Stoga, 1300. godine sklapa ugovor s Korčulom kamo i seli svoju rezidenciju te mijenja titulu u biskupa stonskog i korčulanskog.⁵⁸

⁵³ *Circa questo tempo mori Donato, vescovo di Stagno, che abitava a Lacroma*; Nodilo, *Chronica Ragusina*, str.75.

⁵⁴ *Costui alle preghiere di Jurcha, zupano di Rascia, andò in la provincia de Zachulmia, l'anno quinto del suo officio, e ivi consacrò la ecclesia di santi Cosmo i Damiano*; Nodilo, *Annales Ragusini*, str. 219.

⁵⁵ Krešić, „Vjerske prilike“, str. 68-69.

⁵⁶ Puljić, „Crkvene prilike“, str. 129.

⁵⁷ *Totam peninsulam haereticis et schismaticis refertam reperit*; Farlati, Coleti, *Illyrici sacri*, sv. VI., str. 328.

⁵⁸ *Miseratione divina Curzolensis et Stagnensis eppiscopus*; Farlati, Coleti, *Illyrici sacri*, sv. VI., str. 329.; Puljić, „Crkvene prilike“, str. 130.

2.6. Konavle

Konavle su bili posjed kojem su Dubrovčani naročito težili te su isticali svoja povijesna prava na nj. Nekoliko izvora svjedoči o pripadnosti Cavtata i Konavala Dubrovniku – povelja humske vlastele Sankovića od 15. travnja 1391. godine te kronike Nikole Ranjine i Junija Restija. U povelji vlastele Sankovića navodi se „(...) Stari Dubrovnik polaga župe konavalaske kojemu gradu pristoieše župa konaovska i biješe mu plemenito ta župa i druge zemlje i miesta (...) oda koiha ludi staroga grada esu se rodili i nasliedili vlastele grada Dubrovnika.“⁵⁹ Prema prijevodu Bernarda Stullija, Resti navodi kako su 1419. godine Konavle „najstarija jurisdikcija porušenog grada Epidaura, pa se stoga i pristojalo da nakon 800 godina potomci Epidavrana ponovno steknu stari dominij nad Konavlima i Vitaljinom.“ Uz to, Resti spominje i gradnju vodovoda, kojom se voda preko 20 milja dovela u Epidaur.⁶⁰ Dubrovčani su svoje pretenzije prema Konavlima napose opravdavali činjenicom da dubrovački vlasteoski rodovi potječu iz Epidaura, a Ranjina spominje preko 20 vlasteoskih rodova podrijetlom iz Epidaura.⁶¹

Ubojstvom vojvode Pavla Radinovića, koji je gospodario jednim dijelom Konavala, njegovi sinovi Petar i Radoslav Pavlović, udruženi s kraljem Ostojom i Osmanlijama, zaratili su s bosanskim vojvodom Sandaljem Hranićem⁶² kako bi osvetili očevu smrt. Dubrovnik je sukob odlučio iskoristiti kako bi stekao vlast nad Konavlima tako da je obje zaraćene strane pokušao potkupiti raznim povlasticama. Brailu Tezaloviću, posredniku Petra Pavlovića, obećano je dubrovačko vlastelinstvo, a Sandaljevom punomoćniku Pribisavu Pohvaliću obećano je 500 dukata u slučaju pobjede u ratu. U konačnici, sporazum je postignut sa Sandaljem 24. lipnja 1419. godine čime je Dubrovnik zagospodario polovicom Konavala.⁶³

Druga polovica Konavala neće još dugo biti u rukama Pavlovića. Dubrovčani su vršili pritisak na Pavlovića, a 4. prosinca 1419. godine poveljom kralja Stjepana Ostojića, Dubrovniku se za godišnji tribut od 500 dukata potvrđuje župa Konavle i grad Sokol. Iako je Petar Pavlović nakratko osvojio tvrđavu Sokol 1420. godine, dubrovačka vojska priskače u pomoć Sandalju koji ponovno zauzima tvrđavu Sokol i čitave Konavle te ih ustupa Dubrovčanima 30. svibnja 1420. godine. Oni za konavoskog kneza postavljaju Nikolu Gondolu, a za kaštelana Sokol grada postavljen je Marin Prodanello.⁶⁴

⁵⁹ Miklošić, *Monumenta Serbica*, str. 217.

⁶⁰ Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii*, str. 218.

⁶¹ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 27-28.

⁶² Sandalj Hranić gospodario je dijelom Konavala i Dračevicom.

⁶³ Kapetanović, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 29-30.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 31-32.

Ubrzo, u listopadu 1420. godine, Radoslav Pavlović dolazi u posjed svog dijela Konavala, a Dubrovčani su izgubili i Sokol grad. Nakon kratkog perioda cjenkanja i pokušaja otkupa izgubljenog teritorija, u siječnju 1423. godine Sandalj osvaja polovicu Sokol grada i prepušta ga Dubrovčanima pa Pavlović u zamjenu za status dubrovačkog vlastelina Dubrovčanima u potpunosti priznaje pravo na Sokol grad. Naposljetku, pritisnut s jedne strane dubrovačkim ucjenama i s druge strane osmanskim upadima u Bosnu, Pavlović 31. prosinca 1426. godine potpisuje ugovor s Dubrovčanima. Prema ugovoru, Dubrovčani su dobili Pavlovićev dio Konavala, Obod i Cavtat te se Pavlović obvezao na progon svih dubrovačkih neprijatelja i uskoka iz svojih zemalja. Zauzvrat potonjem, Dubrovnik se obvezao platiti 12000 dukata, od čega 6000 odmah, a 6000 uz 5% kamata u roku od 2 mjeseca od otkaza uloga. Prepustio mu je, između ostaloga, i kuću u samom Gradu, $\frac{3}{4}$ u jednoj desetini prilikom podjele zemlje u Konavlima te su njemu i njegovim potomcima potvrđeni statusi dubrovačkih vlastelina.⁶⁵

2.7. Etnička i vjerska pripadnost Konavljana

O etnogenezi konavoskog stanovništva pisali su Konstantin Porfirogenet i pop Dukljanin. Porfirogenet u *De administrando imperio* u glavi XXXIV („O Trebinjanima i Konavljanima i zemlji, koju sada nastavaju“) piše: „Zemlja Trebinjana i Konavljana je jedna zemlja. Ovi potječu od tamošnjih nekrštenih Srbalja, i stanuju tamo od vremena onoga arhonta, koji se iz nepokrštene Srbije utječe caru Herakliju, sve do arhonta srpskoga Vlastimira (...). Ima pod ovom zemljom trebinjskom još druga zemlja zvana Konavli (...)⁶⁶, a pop Dukljanin navodi kako je u 9. stoljeću sav prostor od Duvna do Drača u Albaniji (uključujući time i Konavle) pripadao teritorijalno-političkom sklopu Crvene Hrvatske, odnosno Gornje Dalmacije.⁶⁷ Niko Kapetanić i Nenad Vekarić oba izvora smatraju nepouzdanima, a na tragu diskusije između Vinka Foretića i Trpimira Macana, zaključuju kako je „stanovništvo Konavala etnički konglomerat Ilira, Romana i u 7. stoljeću doseljenih Slavena koji su odnijeli prevagu.“⁶⁸

Kršćanstvo je u Konavle prodrlo putem latinskih svećenika. Još u antičko doba u Epidauru je postojala biskupija, a nakon slavenskog razaranja Epidaura 614. godine, središte biskupije premješta se u novoosnovani grad Raguzij – Dubrovnik. O tome svjedoče i kronotakse dubrovačkih biskupa i nadbiskupa jer počinju imenom posljednjeg epidaurskog biskupa – Ivana. U izvorima se područje Epidaura i Konavala ponovno spominje tek 925. godine u zaključku Splitskog crkvenog sabora. Spomenuto područje je prema tom zaključku granično

⁶⁵ Ibid., str. 32-33.

⁶⁶ Porfirogenet, *De administrando*, glava XXXIV.; Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 37.

⁶⁷ Mošin, Ljetopis, str. 54., Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 37.

⁶⁸ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 36.

područje između Dubrovačke i Kotorske biskupije te se te dvije strane moraju dogovoriti oko podjele dijeceze. Situacija se raščistila u drugoj polovici 10. stoljeća osnivanjem Trebinjske biskupije pri čemu su Konavle pripale Trebinjskoj, a Epidaur, odnosno Cavtat, Dubrovačkoj biskupiji.⁶⁹

Sukobi u zapadnoj crkvi oko investiture krajem 11. stoljeća, reflektirali su se na područje Travunije i Konavala. U tom periodu, Trebinjska biskupija ušla je u sastav Barske metropolije. No, slabost dukljanskih vladara tijekom 12. stoljeća rezultirala je trebinjskim prihvaćanjem dubrovačkog nadbiskupa za metropolita. Kraj 12. stoljeća obilježilo je slabljenje Bizanta i uspon srpske države pod vodstvom Stefana Nemanje. Njegov sin Stefan Nemanjić (Stefan Prvovenčani) 1217. godine primio je krunu iz Rima, a od carigradskog patrijarha ishodio je osnivanje srpske autokefalne arhiepiskopije, a njegov brat Sava postao je prvi posvećeni arhiepiskop. Godine 1276., prethodno prognanog trebinjskog biskupa papa Ivan XXI. imenovao je dubrovačkim nadbiskupom što je označilo ukidanje Trebinjske biskupije. Ivica Puljić ponovnu obnovu Trebinjske biskupije datira u vrijeme Jelene Anžuvinske, žene Stefana Uroša I., koja je od sinova Dragutina i Uroša II. Milutina dobila na upravu cijelo Primorje. Porijeklom Francuskinja, Jelena je bila vjerna katolicizmu i rimskom papi, no bila je omiljena i u pravoslavnoj crkvi jer je istovremeno potpomagala i gradila katoličke, ali i pravoslavne crkve i manastire.⁷⁰

Nepovoljno razdoblje za katolike Trebinjske biskupije uslijedilo je tijekom 14. stoljeća. Najprije, u prvim desetljećima 14. stoljeća dolazi do progona i nasilnog pokrštavanja katolika te rušenja katoličkih crkava. Trebinjski biskup ponovno je protjeran, a srpski kraljevi stavljaju Trebinjsku biskupiju pod jurisdikciju kotorskog biskupa. Najgore razdoblje za trebinjske katolike uslijedit će za vrijeme vladavine Stefana Dušana čija je netrepeljivost prema katolicima iskazana čak i u njegovom zakoniku.⁷¹ Na odnose srpske države prema Trebinjskoj biskupiji reagirao je i papa. Njegov poklisar 1350. godine uputio je apel ugarsko-hrvatskom kralju, mletačkom duždu i meštru reda ivanovaca da reagiraju na srpsko prisiljavanje katolika ponovnom krštenju i pristupu istočnoj crkvi. Također, barski nadbiskup Guillelmo pokušao je

⁶⁹ Ibid., str. 36-37.

⁷⁰ Ibid., str. 39-40.

⁷¹ *I za jeres latinsku, što su obratili hrišćane u azimstvo da se vrata opet u hrišćarstvo, ako se nađe ko prečuvši i ne povrativši se u hrišćanstvo, da se kazni kako piše u zakonu svetih otaca; I pop latinski ako se nađe, obrativši hrišćanina u veru latinsku, da se kazni po zakonu svetih otaca; I ako se nađe poluverac, koji je uzeo hrišćanku, ako ushte, da se krsti u hrišćanstvo, a ako se ne krsti, da mu se uzme žena i deca i da im se dade deo od kuće, a on da se izagna; Dušanov zakonik,* <http://www.atlantasrbs.com/learnmore/library/DUSANOV-ZAKONIK.pdf> (posljednji pristup: 29. kolovoza 2020).

1332. godine pokrenuti „križarski rat“ protiv cara Dušana, a sličan apel ponovit će se 1356. godine protiv Dušanova nasljednika Uroša V.⁷²

Nakon smrti kralja Uroša V. 1371. godine, ostvarili su se uvjeti za obnovu Trebinjske biskupije. Konavlima je zavladao bosanski kralj Tvrtko, koji je njegovao dobre odnose s Dubrovnikom i katoličkom crkvom. S druge strane, dolaskom bosanske vlasti u Konavle pojavio se problem Crkve bosanske. Ona se razvijala s jedne strane u dihotomiji između kraljevskih težnji za jačanjem vlasti uz pomoć katoličke crkve i bosanskih velikaša koji su uživali podršku među krstjanima za svoje partikularističke interese.⁷³

Dubrovnik je stjecanjem Konavala zatekao prilično heterogenu vjersku strukturu stanovništva. Kapetanić i Vekarić zaključuju da je u svim opisanim previranjima između katolicizma i pravoslavlja na Konavlima vjeroispovijest imala sekundarno značenje. Štoviše, vjeroispovijest je bila medij putem kojega su se nastojali ostvariti imovinski interesi. O tome svjedoči i činjenica što se protjerivanjem trebinjskog biskupa u prvoj polovici 14. stoljeća Trebinjska biskupija stavila pod jurisdikciju kotorskog katoličkog biskupa umjesto pod neku pravoslavnu arhiepiskopiju. Za razliku od Dubrovnika, Srbija je na okolne dubrovačke teritorije gledala samo kao izvor prihoda, dok je Dubrovčanima u interesu, osim izvora hrane, bila i zaštita Grada. U to vrijeme u Konavlima se ne može govoriti o vjerskoj orijentaciji već je najveći dio konavoskog stanovništva (žitelji) činio heterogenu masu izloženu različitim utjecajima – najranije katoličkoj struji zatim pravoslavnoj i u konačnici utjecajima Crkve bosanske. Kapetanić i Vekarić zaključuju kako je dubrovačko stjecanje Konavla označavalo prekretnicu za konačno definiranje Konavljana kao katolika.⁷⁴

⁷² Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 40-41.

⁷³ *Ibid.*, str., 42.

⁷⁴ *Ibid.*, str. 44-45.

3. ODNOS SVJETOVNE I CRKVENE VLASTI U DUBROVNIKU

3.1. Kršćanski identitet Dubrovnika

Dubrovački povjesničari koji su pisali o osnutku grada Dubrovnika nastojali su dokazati kako je Dubrovnik od svoga početka bio kršćanski i slobodan grad. Velik naglasak stavljao se na mit o Pavlimiru, „kršćanskom vitezu“ koji je njegovao dobre odnose s papom te je u Dubrovnik donio brojne relikvije i utemeljio crkvu sv. Sergeja i Bakha. Lovro Kunčević, u svom istraživanju diskursa o identitetu Dubrovačke Republike, iznio je tezu kako su Dubrovčani inzistirali na kršćanskim korijenima Grada jer se time Dubrovnik u diplomaciji predstavljao kao branitelj vjere. Nerijetko se dubrovačka sloboda objašnjavala božanskom milošću jer Grad brani vjeru na samoj granici s nevjernicima. U dubrovačkoj diplomaciji prvi puta se taj diskurs javlja upravo sredinom 14. stoljeća, kada je Dubrovnik već neovisna republika pod zaštitom ugarsko-hrvatskog kralja, o čemu će više biti u poglavlju o dubrovačkoj diplomaciji.⁷⁵ Na neki način, možemo se složiti kako je Dubrovnik svoju slobodu jednim dijelom dugovao retorici branitelja vjere.

3.2. Položaj Crkve unutar dubrovačke komune

Događaj koji je prethodio definiranju položaja Dubrovačke nadbiskupije unutar komune jest parnica koju je dubrovački nadbiskup podignuo 1245. godine protiv barskog nadbiskupa. Rješenje parnice dugo se čekalo. Konačno, smrću barskog nadbiskupa Ivana di Plana 1253. godine, Kuriya imenuje novog metropolita. Istovremeno jača i utjecaj srpske autokefalne arhiepiskopije te se dubrovački nadbiskup konačno povlači iz parnice 1255. godine. Prema Ivici Prlenderu odustajanje od metropolitskog statusa utjecat će na položaj dubrovačke crkve unutar komune – svjetovna vlast ojačat će, dok će se položaj nadbiskupa marginalizirati.⁷⁶

Dubrovačka Republika imala je ambivalentan odnos prema Katoličkoj crkvi. Prema *Statutu Grada Dubrovnika*, Crkva je gotovo bila podređena svjetovnoj vlasti te nije imala skoro nikakvog učinka na politički život. Štoviše, jednom zaređeni plemić gubio je staleške privilegije, a mogao je ostati i bez obiteljskog nasljeđa.⁷⁷ Uz spomenuto, dubrovačka vlast imala je ingerenciju nad poslovima crkve, imenovanje crkvenih velikodostojnika, a vrhunac slabljenja

⁷⁵ Kunčević, *Mit o Dubrovniku*, passim.

⁷⁶ Ivica Prlender, „Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku“, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuće godina uspostava dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.-1998)*, str. 335-336.

⁷⁷ Janeković Römer, „Građani, stanovnici“, str. 330. ; *Statut grada Dubrovnika*, Knjiga VIII, glava 96.

utjecaja Katoličke crkve u Dubrovniku bila je odredba kojom je dubrovačkim nadbiskupom mogao postati samo stranac, nikako ne Dubrovčanin. Potonja odluka ubrzo će pokazati i svoje negativne strane. Naime, stranci koji su bili posvećeni za dubrovačkog nadbiskupa nisu poznavali jezik ni običaje sredine u koju su došli, što je utjecalo na zapuštanje vjerske prakse i naroda.⁷⁸

Početak 14. stoljeća na međunarodnoj političkoj sceni obilježilo je tzv. Avinjonsko sužanjstvo, period u kojem su pape boravili u Avignonu umjesto u Rimu. Ono je pridonijelo padu ugleda pape i kvarenju svećeničkih običaja, a u Dubrovniku je, uz odluku o strancima nadbiskupima, pridonijelo zapuštanju brige oko crkve i potreba vjernika u krajevima izvan Grada. Stoga, Vojnović smatra kako su se vjernici okretali alternativnim vjerskim praksama, koje su se nudile u neposrednom zaleđu dubrovačke republike – islamu i pravoslavlju. Nasuprot svjetovnom svećenstvu, Vojnović ističe duhovne redove – benediktince, franjevence, dominikance i isusovce – kao prave promicatelje vjere i znanja u cijeloj Dubrovačkoj Republici.⁷⁹ Antagonizmu Republike prema svjetovnom svećenstvu pridonosilo je i to što je ono uglavnom potjecalo iz nižih slojeva društva, koje vlastela nije cijenila. Nasuprot tome, u franjevačkim redovima često se mogu naći imena nekih od najznačajnijih dubrovačkih vlasteoskih rodova – Gondola, Gozze, Bona, Luccari, Mence, Cerva i Zamagna.⁸⁰

U novostečenim teritorijima Dubrovačke Republike uloga i prava crkve bit će svedeni na minimum. Najprije, prilikom diobe zemlje na Pelješcu i Konavlima, Veliko vijeće odredilo je kako vlasnik neke zemlje smije ostaviti u nasljedstvo tu zemlju crkvi, ali pod određenim uvjetima. Njegova zemlja prvo se procjenjuje i nudi nekome u zalog. Ako se ne nađe nitko tko bi htio uzeti tu zemlju u zalog tada vlasnik smije prodati dio zemlje i dobiveni novac ostaviti za spas duše. Zemlja se smije prodati samo Dubrovčaninu, laiku i svjetovnjaku. Ako crkvenjak naslijedi zemlju jer nema drugih nasljednika, onda se mora obvezati da će se po pitanju vlasništva zemlje ponašati kao svjetovnjak – znači, za njih će vrijediti ista pravila kao i za sve ostale vlasnike zemlje na novostečenim teritorijima.⁸¹

No, u duhovnom pogledu i kao identifikacijski element katoličanstvo je bilo naširoko podržano od dubrovačke vlasti. Odanost papi u zapadnoj rimskoj crkvi u tom pogledu bila je neupitna te je bila ukorijenjena u svijesti dubrovačke vlastele, ali i pučana. No, prvenstvo je

⁷⁸ Vojnović, „Crkva i država“, str. 36.

⁷⁹ Ibid., str. 48., 50.

⁸⁰ Zrinka Pešorda, „Prilog povijesti franjevaca u srednjovjekovnom Dubrovniku“, *Croatia Christiana periodica*, vol. 24, br. 45 (2000): str. 44.; Vojnović, „Crkva i država“, str. 16; 33.

⁸¹ Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga*, str. 59.; Vojnović, „Crkva i država: drugi dio“, str. 22.

imala dubrovačka sloboda i očuvanje teritorija, koja nikako nije smjela biti dovedena u pitanje ili ugrožena od jačanja određenih vjerskih skupina, pa bilo to i katoličanstvo.

Republika je u svojim rukama držala crkvene nadarbine i svu crkvenu imovinu. U tome je uživala podršku Rima jer je Dubrovnik Rimu bio važan grad, s jedne strane zbog toga što predstavlja „kršćansku utvrdu“ u heretičkoj okolini i s druge strane, kako bi se ograničio utjecaj Venecije na Dubrovnik. Zbog potonjeg papa u 16. stoljeću dijeli Korčulansku od Stonske biskupije te odvaja dubrovačke franjevce i dominikance od dalmatinske, odnosno, venecijanske ingerencije.⁸²

⁸² Vojnović, „Crkva i država: drugi dio“, str. 7.; 32-33.

4. INTEGRACIJA NOVOSTEČENIH TERITORIJA U DUBROVAČKU REPUBLIKU

Stjecanjem novih teritorija Dubrovačka Republika imala je tri glavna cilja. Najprije, glavni državni cilj bio je osiguravanje stabilne vlasti i kontrole nad osvojenim teritorijima, dok je vlasteli u interesu bilo osiguravanje dovoljno zemlje za sebe. Konačno, bilo je nužno novostečene teritorije integrirati u dubrovačku crkvenu zajednicu što je podrazumijevalo osiguranje vjerskog ekskluzivizma katoličke vjeroispovijesti, kao jedine priznate vjeroispovijesti u Dubrovačkoj Republici.⁸³

4.1. Pitanje patarenstva na pelješkom poluotoku

U hrvatskoj historiografiji dosta se pisalo o tome kakvo su vjersko stanje Dubrovčani zatekli na Pelješcu i u Stonu 1333. godine. Veliki prijeponi nastali su oko povijesnih izvora u kojima se s jedne strane spominje prisutnost patarena, a s druge strane pravoslavnih svećenika.

U već spomenutom izvještaju stonskog biskupa Ivana Križića, navodi se kako je biskup zatekao poluotok zaražen patarenstvom i raskolništvom. Taj izvještaj sačuvan je u *Illyrici sacri*, a njegov prijevod donosi Vinicije B. Lupis. Iz prijevoda izvještaja valja izdvojiti sljedeći dio: „Našao sam cijeli poluotok zaražen bogumilstvom i raskolom. Ti ljudi ne samo da nijesu primali moje spasonosne opomene, nego su ih odbacivali. Krivim su me i neprijateljskim okom gledali i opirali se svakoj mojoj odluci, koja je išla za tim, da ispravi krive običaje i povrati crkvenu stegu. Prihoda za uzdržavanje nijesam imao, te sam jedva mogao smoći što mi je bilo dostatno za život i bogoslužje. Nijesam se mogao mirno i bez straha ni kretati između ljudi i prema samoj vjeri zlo raspoloženim, te nijesam mogao ni crkvom upravljati kako bi trebalo.“⁸⁴

Drugi izvor kojim se u hrvatskoj historiografiji pripisivala prisutnost patarena na poluotoku Pelješcu jest franjevačka spomenica iz 1394. godine. U njoj franjevci pišu kako su Ston i Pelješac „podređeni šizmaticima i patarenima kroz tristo godina i nema riječi o štovanju katoličke vjere.“⁸⁵

Šidak tvrdi kako bosanskih patarena na Pelješcu uopće nije bilo. Tu tvrdnju argumentira time što Ston i Pelješac nikada nisu ušli u okvir bosanske države pa se samim time ni Crkva bosanska nije mogla organizirati na poluotoku. Termin „patareni“ koji se javljaju u povijesnim izvorima treba interpretirati u odnosu na kontekst u kojem se taj termin koristi, a najčešće se

⁸³ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str., 48.

⁸⁴ Farlati, Coleti, *Illyrici sacri*, sv. VI. str. 328.; prijevod preuzet iz Vinicije B. Lupis, „Pregled povijesti“, str. 209.

⁸⁵ Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 54.

koristi u svjetovnom, a ne vjerskom značenju. Također, osim pisanih povijesnih izvora, valja pažnju obratiti i na materijalne povijesne izvore, ponajprije arheološke spomenike i narodnu predaju, koji svjedoče o prisutnosti pravoslavaca uz katolike.⁸⁶ Posljednji argument koji Šišić iznosi jest zanemarivanje uloge srpske države prilikom dubrovačke kupnje Pelješca i Stona te stavljanje fokusa na bosansku državu i bana Stjepana. Zbog toga, u hrvatskoj historiografiji prevladalo je (pogrešno) mišljenje kako se bosanskim osvajanjem Huma proširilo patarenstvo.

Krešić pak utvrđuje kako izvještaj objavljen u šestom opsegu *Illyrici sacri* nije pisao sam biskup Križić, nego isusovac Jakov Coletti, koji je uz Danielea Farlatija autor spomenutog opsega. Njegov argument temelji se na tome što je izvještaj pisan u trećem licu, a ne u prvom licu kao što ga je Lupis preveo. Uz to, glavni razlog sklapanja ugovora između Križića i korčulanskog biskupa Krešić vidi u boljim uvjetima života koje je Korčula nudila za stonskog biskupa, a ne u problemu „heretika“ ili „raskolnika“.⁸⁷

Iz izvornog teksta koji se nalazi u *Illyrici sacri*, jasno je kako je izvještaj doista pisan u trećem licu, no to ne isključuje mogućnost lažnog sadržaja. Moguće je kako su Farlati ili Coletti pronašli neki prijepis izvještaja te ga na ovaj način uvrstili u svoj svezak. Krešićevim kontraargumentima protiv Lupisa može se nadodati neprecizno prevođenje termina *haereticis*, koji se navodi u izvorniku, a Lupis ga prevodi kao „bogumilstvo“. Štoviše, u nastavku izvještaja Kružić se navodno žali kako su ljudi općenito neraspoloženi prema vjeri, što bi se s terminom *haereticis* moglo protumačiti kako je na poluotoku općenito nedostajalo vjerskih praksi kojima bi se narod priklonio. Uzevši u obzir kako u Stonu nije stolovao niti katolički, a niti pravoslavni episkop, ne može se isključiti mogućnost da su se na poluotoku razvijale razne hereze, koje nisu nužno bile povezane s patarenstvom. O tome svjedoči i opis ljudi „raskolničke“ vjere u Stonu i na Pelješcu kroničara Nikole Ranjine s početka 16. stoljeća: „nisu vjerovali ni u Boga, ni u svece nego su vjerovali u snove, vračare i čarobnjake.“⁸⁸

Upotrebu termina *patarensis* u povijesnim izvorima treba razmatrati s dozom rezerve. Kao što Šidak primjećuje, papa Urban VI. u jednom pismu stonskom biskupu iz 1386. godine građane Stona naziva šizmaticima i patarenima,⁸⁹ da bi desetak godina kasnije isti taj papa prilikom rješavanja pitanja desetine za stonskog biskupa umjesto termina *patarensis* koristio termin *infidelis*.⁹⁰ Prema tome, može se zaključiti kako termin *patarensis* nije nužno označavao

⁸⁶ Šidak, „Vjerski odnosi“, passim.

⁸⁷ Krešić, „Vjerske prilike“, str. 84-85.

⁸⁸ Nodilo, *Annales Ragusini*, str. 51.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 92.

⁸⁹ Farlati, Coletti, *Illyrici sacri*, sv. VI, str. 334. i 335.

⁹⁰ Tadija Smičiklas, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*, sv. XI (1913), str. 415-416.

bosanske patarene, nego se mogao jednostavno odnositi na neki oblik krivovjerja.⁹¹ Isto tako, u *Odlukama dubrovačkih vijeća* iz 14. i 15. stoljeća nema nigdje spomena o prisutnosti patarena na Pelješcu i u Stonu.

4.2. Odnos Dubrovačke Republike prema pravoslavicima na Pelješcu

Nakon stjecanja Pelješca i Stona Dubrovačka Republika nastojala je obnoviti katoličanstvo na tom poluotoku. Već je spomenuto kako izvori spominju stonske biskupe 80-ih godina 13. stoljeća, a Krešić na tragu M. Jankovića zaključuje kako je humska eparhija bila dokinuta 30-ih godina 14. stoljeća, dakle negdje u vrijeme Dubrovačkog prisvajanja poluotoka sa Stonom. O tome svjedoči nekoliko izvora. Najprije, u vrijeme prodaje Stona i Pelješca Dubrovčanima nema nikakvog spomena o stonskom episkopu. U darovnici kralja Dušana manastiru sv. Petra na Limu 1343. godine također se ne navodi postojanje episkopskog sjedišta čak ni u Limu.⁹² No, u zahtjevu kralja Stefana Dušana Dubrovčanima iz 1334. godine navodi se sljedeće: „*da prebiva pop' sr'pski, i da poie u cr'kvah', koje su u Stonu i u Ratu*“.⁹³ Postavlja se pitanje, o kojem „popu“ govori Stefan Dušan, ako se episkopija na Pelješcu i u Stonu do tada ugasila? Krešić smatra kako je ta rečenica više reminiscencija na vrijeme kada su Srbija i pravoslavlje imali veći utjecaj i jurisdikciju u Stonu i na Pelješcu. Ukoliko srpski kralj stvarno misli na episkopa kada kaže pop, ne može se odrediti o kojem episkopu bi se radilo. Poznato je jedino kako je na poluotoku postojala kohabitacija pravoslavnih monaha i stonskog biskupa. Još je 1215. godine na IV. lateranskom koncilu, devetim kanonom određeno kako u biskupijama u kojima žive narodi različitih jezika, obreda i običaja, odrede „prikladne muževe“ koji će slaviti misu i dijeliti sakramente tim narodima. Prema tome, monasi koji su boravili na poluotoku 30-ih godina 14. stoljeća priznavali bi jurisdikciju stonsko-korčulanskog biskupa jer je u toj biskupiji bila dozvoljena različitost obreda.⁹⁴ Konačno, može se pretpostaviti kako Stefan Dušan u svojem zahtjevu pod popom misli upravo na monahe ili kaluđere, a ne episkopa.

U analizi izvora koji svjedoče o postupcima Dubrovačke Republike prema pravoslavicima na Pelješcu nužno je u obzir uzeti kontekst u kojem se ti izvori javljaju te dubrovačke motive koji stoje iza njih. Iako je Dubrovnik nesumnjivo katolički grad njegovi postupci prema inovjercima motivirani su isključivo političkim i strateškim interesima. Zbog toga su izvori koji

⁹¹ Šidak, „Vjerski odnosi“, str. 282.

⁹² Krešić, „Vjerske prilike“, str. 83.

⁹³ Miklošić, *Monumenta Serbica*, str. 108.

⁹⁴ Krešić, „Vjerske prilike“, str. 83-84.

govore o patarenima ili pravoslavicima na pelješkom poluotoku često kontradiktorni.⁹⁵ Prema tome, odnos prema pravoslavicima na Pelješcu i u Stonu treba se promatrati kroz prizmu:

- dubrovačke borbe protiv korčulanske biskupije oko jurisdikcije u Stonu i na Pelješcu
- franjevačkog gubitka pastve u Stonu i na Pelješcu

Dubrovačka Republika u početku je podržavala povezivanje Stonske i Korčulanske biskupije jer se nadala kako će uspjeti pridobiti za svoju nadbiskupiju dio Hvarske biskupije. No, kupnjom Stona i Pelješca 1326. godine, Republika mijenja strategiju i započinje dugogodišnji spor s korčulanskim biskupom oko jurisdikcije u Stonu i crkvene desetine. Pitanje jurisdikcije bilo je posebno osjetljivo tim više što su nakon biskupa Ivana Križića korčulansko-stonski biskupi bili stranci ili mletački podanici.⁹⁶

Stonsko-korčulanski biskup Martin 1342./1343. godine požalio se papi Klementu VI. po pitanju nemogućnosti obavljanja službe u Stonu, a papa je prenio Dubrovčanima što je Martin napisao: „neki iz onih krajeva za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana pod čijom su vlašću bili do posljednjih deset godina, ali okanivši se nekako zabluda, našem su se putu spasenja i istine vratili.“⁹⁷ Isto tako, biskup Ivan 70-ih godina 14. stoljeća žalio se papi Grguru XI. (1370-1378.) kako mu vjernici Stona ne plaćaju desetinu te opisuje te vjernike kako su „od davnih vremena unatrag bili raskolnici i nevjernici, ali priznavši pravu katoličku vjeru, bili su se vratili u jedinstvo Crkve te da su ti spomenuti Stonjani i Raćani nekog sina bezakonja, koji je već dugo po obredu Grka i raskolnika držao zauzetima episkopat i Crkvu stonsku, istjerali iz spomenutog grada i biskupije.“⁹⁸ Primjećuje se kako se stonsko-korčulanski biskupi kada koriste termine „raskolnici“, „nevjernici“ ne govore o vjeri tog stanovništva niti o njihovom preobraćenju na katoličanstvo, nego govore o tome kako je Pelješac jednom bio pod jurisdikcijom srpske pravoslavne države.⁹⁹ Kada biskup Martin ističe kako su „neki iz onih krajeva bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana pod čijom su vlašću bili“, može se iščitati kako misli na vlastelu koja je prihvatila pravoslavlje u vrijeme srpske vladavine poluotokom. Zbog toga se u obje žalbe papama spominje i vremenska determinanta „od davnih vremena“; do posljednjih deset godina“ što sugerira vrijeme srpske vladavine poluotokom.

⁹⁵ Janeković Römer, „Građani, stanovnici“, str. 332. ; Šidak, „Vjerski odnosi“, str. 284.

⁹⁶ Vinicije Lupis, „Prilog povijesti“, str. 210-211.

⁹⁷ Smičiklas, *Codex Diplomaticus*, sv. XI., str. 118.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 88.

⁹⁸ Marko Kostrenčić, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XV., str. 305.

⁹⁹ Krešić, „Vjerske prilike“, str., 87.

S druge strane, Dubrovčani u sporu sa stonsko-korčulanskim biskupom angažiraju pravniku Ivana de Lignana iz Bologne, koji ih je zastupao pred papom. U njegovom izvještaju, tzv. *Linanovoj pergameni* iz 1381. godine, Dubrovčani se obvezuju srpskom kralju „da kaluđere i slavenske svećenike koji su stanovali u Stonu ne će prisiljavati na odlazak ali s vremenom kako su Dubrovčani kršćani i katolici a Ston se nalazio u njihovu posjedu, kršćani i Kristovi vjernici umnažali su se tako da su kaluđeri raskolnici i slavenski svećenici sami napustili Ston, a Dubrovčani su tamo postavili katoličke i vjerne svećenike te potom sagradili samostan fratrima Bosanske vikarije i tako su konačno svi stanovnici spomenutih mjesta postali vjerni i pravi katolici zahvaljujući fratrima koji su za ovo imali posebne povlastice.“¹⁰⁰ Šidak i Krešić utvrdili su kako je sadržaj *Linanove pergamene* kontradiktoran sa žalbom stonsko-korčulanskog biskupa Martina i djelovanju slavenskih svećenika na poluotoku. Naime, u Martinovoj žalbi iz 1342./1343. godine jasno je kako su se u njegovo vrijeme oni koji su bili „zaraženi osudljivim raskolom Rašana vratili pod jedinstvo Katoličke crkve“, što bi značilo da su franjevci koje se spominju u *Linanovoj pergameni* već boravili u Stonu prije 1342./1343.¹⁰¹ No, dozvolu za gradnju samostana u Stonu franjevci su od pape dobili tek 1347. godine,¹⁰² što bi značilo kako nije moguće da su „svi stanovnici spomenutih mjesta postali vjerni i pravi katolici zahvaljujući fratrima“ prije 1347. godine.¹⁰³ Isto tako, u već spomenutoj franjevačkoj spomenici iz 1394. godine spominje se kako „ni na Stonu ni na Ratu nije bilo spomena o katoličkom kultu dok oni nisu došli koji su taj narod obratili i pokrstili.“¹⁰⁴ Također, Krešić ističe kako ponovno pokrštavanje „raskolnika“ nikada nije bila praksa Katoličke crkve. K tome, franjevačka spomenica nastaje u vrijeme nakon što je franjevcima dubrovački nadbiskup oduzeo župe pa oni nastoje istaknuti svoje zasluge za širenje katoličanstva na poluotoku Pelješcu.¹⁰⁵

Prema riječima Nikodima Milaša, dubrovački Senat „uvaži žalbu fratra, i u početku 1346. godine izda naredbu, da ni jedan „šizmatički duhovnik“ ne smije više biti ni u Stonu, niti u ikakvom drugom mjestu poluostrva.“¹⁰⁶ No, Šidak i Krešić utvrđuju kako u *Odlukama dubrovačkih vijeća* iz perioda od 1333. do 1346. godine nema spomena pravoslavnih svećenika

¹⁰⁰ *Linanova pergamena*, donosi Antun pl. Liepopili, *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija*, na odgovor episkopu Nikodimu (Dubrovnik: Naklada Svećeničke književne družbe, 1915), str. 32.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 89-90.

¹⁰¹ Krešić, „Vjerske prilike“, str., 90.

¹⁰² Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 28.

¹⁰³ Šidak, „Vjerski odnosi“, str. 280.; Krešić, „Vjerske prilike“, str. 90.

¹⁰⁴ Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 54-55.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 90.

¹⁰⁵ Krešić, „Vjerske prilike“, str. 91.

¹⁰⁶ Nikodim Milaš, *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija episkopa Nikodima* (Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija, 1914), str. 100.; Krešić, „Vjerske prilike“, str. 85.

na poluotoku niti spomenute naredbe.¹⁰⁷ U *Odlukama dubrovačkih vijeća* s početka 1347. godine, navode se „*presbitero slauo*“ Bratoslav i Ilija, kojima se dopušta da se vrate u Ston.¹⁰⁸ Njih su neki historiografi zbog toga smatrali pravoslavnim svećenicima, tim više što je na Pelješcu 1346. godine izbila pobuna zbog zemljišnih promjena. Moguće je kako su se neki svećenici priključili pobuni, no vjerojatno se radi o svećenicima koji su vršili slavensku službu na poluotoku. O slavenskom bogoslužju na prostorima Dubrovačke Republike pisao je Antun Liepopili koji je istražujući građu dubrovačkog arhiva ustanovio kako je slavenskih svećenika 80-ih godina 14. stoljeća bilo u Župi, Gružu, Zatonu, Rijeci i Šumetu.¹⁰⁹ Marko Pijović u svojoj doktorskoj disertaciji navodi kako termin *sclavus* nije nužno morao označavati nečiji kolektivni identitet već se mogao odnositi na pripadnike neke zajednice koji govore slavenskim jezikom.¹¹⁰ Uz to, Lučić donosi popis peljeških imena i prezimena zapisanih u notarskim knjigama iz razdoblja od 1278. do 1301. godine. Većina prezimena su slavenskog porijekla, koja se prenose i na sljedeće generacije.¹¹¹ Prema tome, moguće je kako su Dubrovčani na poluotok slali slavenske svećenike.

Dubrovački kroničar Jakov Lukarević navodi: „Ali jer je Republika željela potpuno privesti narod rimskom obredu, odlučila je da monasi odu. To je lako postigla dajući im za dostojan način življenja u samostanima Makedonije, i na njihovo je mjesto dovela Braću svetoga Franje.“¹¹² U *Odlukama dubrovačkih vijeća* zapisano je kako je Malo vijeće 22. kolovoza 1335. godine donijelo odluku da se „za Ston izabere svećenik s jednim pomoćnikom koji će Božju službu i ostale sakramente slaviti u Stonskoj biskupiji (...) kako određuje majka rimska Crkva.“¹¹³ O uvođenju rimskog obreda u Stonu i na Pelješcu daju naslutiti već spomenuta *Linanova pergamena* i franjevačka spomenica. Krešić i Šidak, kao jedan od razloga za dovođenje franjevaca u Ston, vide u tome što su franjevci trebali pomoći u uvođenju rimskog obreda na poluotoku. No, ne razjašnjavaju u potpunosti istovremenu prisutnost slavenskih svećenika, koje prema patronatskom pravu Republika postavlja u Stonu, i franjevaca koji trebaju uvesti rimski obred. Franjevci su jedan od prosjačkih redova, čija je glavna uloga propovijedanje i evangelizacija. Oni se bave karitativnim i pastoralnim radom, kojim nastoje

¹⁰⁷ Šidak, „Vjerski odnosi“, str.280-281., Krešić, „Vjerske prilike“, str. 85.

¹⁰⁸ Gekchic, Tkaličić, *Monumenta Ragusina*, sv. 1, str. 216.

¹⁰⁹ Antun Liepopili, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: razreda historičko-filologičkoga i juridičko-filozofičkoga*, knjiga 96 (1919): passim.

¹¹⁰ Marko Pijović, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća* (doktorska disertacija, 2018), str. 57-58., bilješka 133.

¹¹¹ Lučić, *Iz prošlosti*, str. 220-221.

¹¹² Lukarević, *Copioso*, str., 55.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 91.

¹¹³ Gelchic, Tkaličić, *Monumenta Ragusina*, sv. II., str. 360.; prijevod Krešić, „Vjerske prilike“, str. 87.

obuhvatiti sve slojeve društva.¹¹⁴ Na novostečenim teritorijima djeluju koordinirano sa svjetovnom vlasti tj. knezom.¹¹⁵ S obzirom na to da se sredinom 14. stoljeća nastanjuju u Stonu, njihova misionarska i propovjednička uloga među stanovništvom bila bi otežana ako nisu znali domaći, slavenski jezik i propovijedali na tom jeziku. Vojnović navodi kako je službeni jezik u dubrovačkoj metropoliji u liturgiji bio latinski jezik, dok se u ostatku dijeceze, poslanice i evanđelja najprije čitaju na latinskom, a potom na hrvatskom jeziku. Uz to, na selima se do početka 18. stoljeća koristio hrvatski obrednik. Stoga, Vojnović zaključuje kako se misa vršila po rimskom obredu u seoskim župama Dubrovačke Republike, ali na slavenskom jeziku. Svoju tvrdnju temelji na izvješću od 23. srpnja 1643. godine podnesenog Rimu prema nadbiskupu Larizzi.¹¹⁶ Prema tome, nema sumnje da slavenski jezik nije bio prisutan u crkvenim obredima na poluotoku i nakon dubrovačke kupnje Pelješca i Stona.

4.3. Struktura konavoskog stanovništva

Domaće stanovništvo Konavala bilo je podijeljeno u tri glavna sloja: vlasteličića, svećenstva i puka.

Svega 20-25% konavoskog stanovništva činili su vlastelčići – bogatiji zemljoposjednici. Oni su poput težaka obrađivali zemlju, ali imali su i vlastitih kmetova – u prosjeku je na jednu vlastelčićku kuću išlo 3-4 kmetske, dok su bogatiji vlastelčići držali i po 6-7 kmetskih obitelji. Iz redova vlastelčića birali su se župani, seoski glavari i drugi službenici lokalne samouprave. Vlastelčići su ujedno bili i jedan od glavnih slojeva koje će promjena gospodara na Konavlima najteže pogoditi.¹¹⁷

Kao što je spomenuto, Dubrovnik je prilikom stjecanja Konavala zatekao vjerski heterogeno stanovništvo – s jedne strane nalazila se autonomna „konavoska“ crkva s dominantnim utjecajem istočne crkve te s druge strane bosanska crkva.¹¹⁸

Najveći dio stanovništva Konavala (oko 75-80%) činio je puk – ratari i stočari. Dubrovačko stjecanje Konavala nije previše utjecalo na taj dio stanovništva. Ono što je sigurno jest da u prihvaćanju novog gospodara, puk nije bio jednoglasan.¹¹⁹

¹¹⁴ Zrinka Pešorda, „Prilog povijesti franjevac“, str. 30-31.

¹¹⁵ Ibid., str. 39.

¹¹⁶ Vojnović, „Crkva i država“, str. 67.-68.

¹¹⁷ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 47.

¹¹⁸ Ibid., str. 48.

¹¹⁹ Ibid.

4.4. Pobune vlasteličića

Nakon iskustva s podjelom zemlje na Pelješcu i u Primorju, Dubrovačka Republika postupila je isto i na Konavlima. No, posjed Konavala Dubrovčani su stjecali postepeno pa je samim time i politika podjele zemlje i načina ostvarivanja glavnih ciljeva Republike bila drugačija. Osvojivši Sandaljevu polovicu Konavala, Dubrovčani su pazili da svojom politikom ne ugroze mogućnost stjecanja drugog dijela Konavala, koji je bio u rukama Pavlovića. Taktika im je bila obračunati se s vlasteličićima, no pridobiti puk na svoju stranu. Stoga je Veliko vijeće 1. srpnja 1419. godine izglasalo proglas, koji je Nikola Đerđašev, novoizabrani konavoski potknez, ponio u Konavle i sazvaio zbor svih Konavljana.¹²⁰

Osim potpune amnestije svih zločinaca, bez obzira na stalež, oslobođenja dužnosti obavljanja petogodišnjeg besplatnog rada za sve konavoske kmetove i moratorija na sve dugove u trajanju od jedne godine, omogućeno je ispovijedanje vjere za sve trenutne i buduće Konavljane.¹²¹ O mogućnosti ispovijedanja vlastite vjere piše i dubrovački kroničar Junije Resti: „i između ostalih odluka, Konavljanima je zajamčeno kako mogu živjeti u religiji u kojoj se svatko od njih našao. Ta odluka donesena je kada je osvojen Sandaljev dio, kako bi se stanovnici umirili (...) Republika je pažljivo svela ljude na katoličanstvo, ne tolerirajući nikakve šizmatičke rituale niti ikakve druge koji se kose s Katoličkom crkvom.“¹²² Kako bi ostvarili sve navedene povlastice i još druge koje uživaju ostali dubrovački podanici, Konavljani su trebali zadovoljiti sljedeće uvjete: položiti zakletvu vjernosti, ostati u Konavlima i pokoriti se dubrovačkoj vlasti. Donesenim odredbama, dubrovačke vlasti izjednačile su vlasteličiće s kmetovima, što je dovelo do pobune. Francesco Maria Appendini u djelu *Notizie storico-critiche* ističe kako su Dubrovčani s ciljem očuvanja ekskluzivizma katoličke vjeroispovijesti, uklonili pravoslavce i patarene s tog područja. Njegovu tezu opovrgnuo je Radoslav Grujić navodeći kako su primorski vlasteličići napustili tu oblast jer nisu htjeli postati dubrovačkim kmetovima i odreći se privilegiranog položaja.¹²³ Također, Kapetanić i Vekarić zaključuju kako je uzrok pobuna vlasteličića primarno imovinskog, a ne vjerskog karaktera.¹²⁴

Stjecanjem Pavlovićevog dijela Konavala 1426. godine, Dubrovčani su uskratili pravo Pavlovićevim i Sandaljevim vlasteličićima u sudjelovanju u podjeli zemlje. Godinu dana kasnije, donesena je odredba kojom su svi Konavljani morali sebi izabrati za gospodara nekoga

¹²⁰ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 49.; Grujić, *Konavli*, str. 24.

¹²¹ Nedeljković, *Liber viridis*, glava 173.; Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 49-50.

¹²² Nodilo, *Chronica Ragusina*, str. 230-231.

¹²³ Grujić, *Konavli*, str. 115.

¹²⁴ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 53.

od dubrovačkih vlastelina ili građana koji su dobili dio u toj oblasti te mu se podložiti kao njegov čovjek ili kmet (*villano*).¹²⁵

Neki od konavoskih vlasteličića iskoristili su priliku za novu pobunu tijekom Konavoskih ratova 1430.-1433. i 1451.-1454. godine. U ratu koji je 1451. godine protiv Dubrovčana započeo herceg Stjepan Vukčić Kosača, Radoslav Grujić istaknuo je kako je taj rat bio vjerskog karaktera. Grujić to argumentira kronikama Junije Restija, Nikole Ranjine i bilješki koja se nalazi u *Monumenta Serbica*. Junije Resti, kao što je spomenuto ranije, navodi samo kako se Konavljanima jamčila sloboda vjeroispovijesti i kako su bili preobraćeni na katoličanstvo, ne spominje rat s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom. U bilješci iz *Monumenta Serbica*, navodi se što je herceg Stjepan uzeo Dubrovčanima, među ostalim: „*i oše odrije crkvu konavaosku i ne ostavi u noi nego mire*“. No, Grujić se najviše poveo za onime što piše kroničar Ranjina: „u travnju (1452.) dovedeni su u Dubrovnik Bogdan i Ratko, njegov sin, koji su ratovali u Konavlima protiv Dubrovčana i taj isti dan obojica su bili obješeni“.¹²⁶ U bilješkama stoji kako su Bogdan i Ratko bili Morlaci (Storani), odnosno prema Stulliju šizmatici pa Grujić tvrdi „jer ne treba zaboraviti: da su Dubrovčani samo par godina pre toga rata progonili pravoslavne sveštenike iz Konavala i na mesto njih doveli dva rimokatolička glagoljaša od Senja, kao što smo napred utvrdili“.¹²⁷ No, Grujić ne elaborira kako bi pobuna vlasteličića za vrijeme rata s hercegom Stjepanom imala vjerski karakter. Moguće je kako se dio svećenstva priključio pobuni koja je izbila, no Ranjina ne navodi u svojoj kronici da su Bogdan i Ratko bili pravoslavci ili „šizmatici“. Kako navodi da su ratovali protiv Dubrovčana i bili obješeni, zasigurno bi s ciljem da ih još više prikaže u negativnom svjetlu, nazvao „šizmaticima“. Isto tako, što bi pravoslavni svećenici dobili da su se priklonili hercegu Stjepanu? Motiv bi prije svega morao ponovno biti imovinskog karaktera, bilo da se radi o oduzimanju zemlje ili određivanja plaćanja dažbine novim gospodarima.

4.5. Vjerski odnosi na prostoru Konavala – franjevci i glagoljaški svećenici

Već je konstatirano kako na području Konavala živi vjerski heterogeno stanovništvo – katolici, pravoslavci i pripadnici Crkve bosanske. No, u periodu koji obuhvaća ovaj rad teško se u izvorima može pronaći točna statistika. Grujić navodi jedan izvor iz 1457. godine u kojem se spominje patarenska primalja (*babiza de Patarenis*), no zaključuje kako je broj bogumila ili

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Nodilo, *Annales Ragusini*, str 65.

¹²⁷ Grujić, *Konavli*, str. 120.

patarena u Konavlima u 14. i 15. stoljeću bio mali.¹²⁸ Tome mišljenju priklanjaju se Kapetanić i Vekarić dodajući kako u izvorima nije zabilježen nikakav sukob s krstjanima u Konavlima.¹²⁹

Grujić navodi kako je centar pravoslavlja u Konavlima bio kod crkve svetog Đurđa u Donjoj Gori, a navodno je na istom mjestu bio i manastir. To je zaključio prema izvorima u kojima se na tom mjestu spominje kaluđer konavoski („*calogerus Canali*“) Nikola Bogdanović i svećenik Radin („*presbiter sclavus*“). Uz to je i Radin imao sina – Ratka Popovića. Ponovno se koristi termin *presbiter sclavus* za koji je već rečeno kako ne mora nužno značiti kako se radi o pravoslavnom svećeniku. Kapetanić i Vekarić također navode svećenika Radina u kontekstu diobe zemlje na Konavlima, no oni ga ne svrstavaju ni u jedan vjerski entitet.¹³⁰ Grujić spominje i dva spora Dubrovačke Republike s „pravoslavnim“ svećenicima. Prvi je slučaj svećenika Nikše, kojega je franjevački inkvizitor Jakov de Marcija kada je 1437. godine došao u Konavle htio nasilno protjerati iz Konavala. No, dubrovačka Republika intervenirala je te izdala zaključak kako Nikša ne smije stanovati na desetini zemlje koja pripada franjevačkom samostanu, ali smije stanovati na bilo kojem drugom dijelu Konavala. Zanimljivo je što u izvorima stoji, a Grujić prenosi, da je Nikola bio „*ex fide graeca*.“ Drugi spor protiv pravoslavnih svećenika jest spor protiv svećenika Božidara Tarakovića. Njemu je Senat odredio da, ako mu franjevački gvardijan dozvoli, može ostati na desetini franjevačkog samostana, ali je dužan kao i svi seljaci davati dažbine samostanu.¹³¹

Poučeni iskustvom organizacije vlasti i osiguravanja vjerskog ekskluzivizma u Stonu i na Pelješcu, Dubrovčani nastoje preslikati svoju politiku i na Konavle. Prilikom analiziranja načina na koji su se Dubrovčani odnosili prema zatečenom stanovništvu, valja uzeti u obzir činjenicu da je dubrovačka politika na Konavlima bila krojena s obzirom na to da nisu stekli cijelo područje Konavala odjednom. Osvojivši najprije Sandaljev dio Konavala, Dubrovčani su morali paziti da svojom politikom na tom dijelu poluotoka ne izazovu reakcije, koje bi mogle ugroziti osvajanje drugog dijela Konavala. U tu svrhu najprije je bila donesena odluka o slobodi vjeroispovijesti, koja je davala lažan dojam tolerantnosti. Kapetanić i Vekarić smatraju kako je ta odluka ujedno trebala i izolirati svećenstvo od ostatka stanovništva.¹³²

Kompromisna politika Dubrovnika, prije cjelokupnog osvajanja Konavala, vidljiva je u slučaju spomenutog svećenika Radina i njegovog sina Ratka. Oni su najprije od Sandalja dobili

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 62.

¹³⁰ Ibid., 59.

¹³¹ Grujić, *Konavli*, str. 118.

¹³² Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 59.

posjed Perkino selo s dvije kuće kmetova. Godine 1417. Pavlović oduzima taj dio Konavala i daje ga Dubrovčaninu Ivanu Lampre Crijeviću zbog čega je dvije godine kasnije, došlo do spora između Radina i Dubrovačke Republike. Senat je 8. kolovoza 1419. godine odlučio kako se Radinu priznaje sve što pripada crkvi konavoskoj.¹³³ Kod podjele Sandaljevog dijela konavoske zemlje 1423. godine, Ratko Popović dobio je šest zlatica i bio je uključen u krug vlasteličića. Kapetanić i Vekarić smatraju kako je tim mjerama Dubrovnik uspio u svom cilju da izolira svećenstvo od naroda.¹³⁴

Nakon konačnog stjecanja Pavlovićevog dijela Konavala izvedena je nova dioba Konavala pri čemu je crkva dobila jednu desetinu – u Sandaljevom dijelu to je bila dvadesetosma desetina (sv. Đurađ), a u Pavlovićevom prva desetina (Poduskoplje).¹³⁵

Konačna odluka u ostvarenju cilja vjerskog ekskluzivizma bila je donesena 15. srpnja 1429. godine da se na desetini crkve svetog Đurđa izgradi franjevački samostan. Grujić je taj potez smatrao udarom na pravoslavnu crkvu jer je u tom mjestu prema njemu bio smješten centar pravoslavne crkve.¹³⁶ Donesen je i pravilnik *Ordo pro decenis datis Deo in Canali* kojim se propisuju osnovni uvjeti izgradnje, upravljanja i opremanja samostana. Saznaje se kako se dubrovačka vlada obratila gvardijanu franjevačkog samostana u Rijeci Dubrovačkoj, fra Šimunu, da odabere tri fratra svećenika i dva konversa Bosanske vikarije, koji su pobožni ljudi dobroga vladanja te je njihova glavna zadaća krštenje i vršenje bogoslužja. Samostan će se popraviti i podići od okolnih kuća, koje će se prilagoditi životu fratara. Predviđa se i gradnja klaustura te popravak cisterne. Za sve navedene popravke i opremu potrebnu za vršenje bogoslužja, Dubrovačka Republika osigurat će 200 perpera, a ubuduće će se samostan uzdržavati od crkvenih desetina u Svetom Đurđu i Uskoplju. Crkva će biti posvećena sv. Vlahu, zaštitniku Republike, a upravu nad svim poslovima koje treba obaviti pri gradnji i opremanju samostana vršit će tri prokuratora koje će izabrati Veliko vijeće na 5 godina.¹³⁷

No, franjevački samostan nije u konačnici podignut na mjestu crkve sv. Đurđa, nego je 29. listopada iste godine donesena nova odluka da se franjevački samostan izgradi u sv. Martinu u Pridvorju gdje je stolovao i konavoski knez. Dubrovčani su tu odluku opravdali time što je sv. Martin prikladnije mjesto za samostan. To područje nije bilo crkvena desetina pa je odlučeno da se za potrebe gradnje samostana oduzme vlasnicima zemlja i nadoknadi ih s jednom trećinom

¹³³ Ibid., str. 60; Grujić, *Konavli*, str. 116.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Grujić, *Konavli*, str. 116.

¹³⁷ Nedeljković, *Liber viridis*, glava 241.; prijevod: Grujić, *Konavli*, str. 117.

više na nekoj drugoj državnoj ili crkvenoj zemlji.¹³⁸ Radoslav Grujić smatrao je kako su Dubrovčani promijenili lokaciju samostana jer se pravoslavno stanovništvo bunilo protiv kršenja njihovih prava zajamčenih proglasom iz 1419. godine, o slobodi vjeroispovijesti. Naprotiv, Kapetanić i Vekarić smatraju kako su Dubrovčani iskreni kada kažu da se samostan gradi u sv. Martinu zbog bolje lokacije te da dovođenje franjevacu u Konavle nije kršilo prava zajamčena proglasom. Ističu kako je Grujić nekonzistentan u svojim tvrdnjama jer je tvrdio da je uz bogumile bilo malo katolika, što bi prejudiciralo kako je stanovništvo Konavala većinski bilo pravoslavno. No, ako je to istina, onda bi se stanovništvo bunilo na dolazak franjevca, neovisno o tome gdje ih se smjesti u Konavlima.¹³⁹ Anđelko Badurina također se priklanja tezi o boljoj lokaciji za gradnju samostana, nadodajući kako je uz sv. Martina i izvor vode.¹⁴⁰ Ana Marinković je hagiopografskom metodom analize crkava posvećenih svetom Vlahu na dubrovačkom području utvrdila kako se isti obrazac podizanja crkava uz sjedište lokalnog kneza ponavlja i u Lastovu i Slanome, dok su u Stonu, Janjini i Babinom polju crkva i sjedište kneza fizički nasuprot jedni drugome.¹⁴¹ Time se ujedno i ističe pripadnost tih akvizicija Dubrovačkoj Republici, ne samo u političkom, već i vjerskom karakteru.

Prema opisu Filipa de Diversisa iz 1439. godine, Badurina zaključuje kako je samostan zasigurno bio završen 1438. godine. No, osim podatka o završetku gradnju, Diversis piše sljedeće: „Kada je dubrovački Senat radi proširenja svoje vlasti i iz ljubavi prema katoličkoj vjeri kupio općinskim sredstvima od nekih susjednih gospodara kraj koji se zove Konavli, htio je da šireći svoju moć proširi i katoličku vjeru jer je taj narod bio shizmatički i nevjernički. Zato je odlukom Senata tamo podignut samostan Male braće, čijim je trudom, kako se kaže, taj narod, ranije shizmatički, primio pravu katoličku vjeru.“¹⁴² Iako Diversis piše tendenciozno, primjećuje se gotovo ista retorika o ulozi franjevaca na novostečenom dubrovačkom području, koja se javljala i za Ston i Pelješac. Dubrovčani su doveli franjevce u Konavle vjerojatno zbog istog razloga kao i na Pelješac – da s jedne strane uvedu rimski obred te s druge strane, kako je rečeno, da dijele sakrament krštenja. Termini *šizmatički* i *nevjernički* često se u dubrovačkim izvorima, posebice u diplomaciji, koriste u paru tako da je teško reći podrazumijevaju li oni pravoslavne i patarenske stanovnike.

¹³⁸ Nedeljković, *Liber viridis*, glava 242.

¹³⁹ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 61.; Grujić, *Konavli*, str. 117.

¹⁴⁰ Anđelko Badurina, „Franjevački samostan u Pridvorju“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 20 (1996): str. 125.

¹⁴¹ Ana Marinković, „Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/Republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 45 (2007): str. 225.

¹⁴² Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, hrvatski/latinski, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskog Zdenka Janeković Römer (Zagreb: Dom i svijet, 2004), glava II, str. 44-45/143-144.

Osim franjevaca, na Konavle se 1448. godine dovode i svećenici glagoljaši. No, Grujić zaključuje kako to svećenstvo nije uživalo veliki ugled niti su se mogli uzdržavati. Prema dubrovačkim računskim knjigama iz 1548. godine je iz blagajne prihoda franjevačkog samostana plaćan samo jedan svjetovni svećenik glagoljaš, a prema izvještaju papinskog legata Sarmana, svećenici glagoljaši morali su obavljati neugledne poslove za konavoskog kneza i vlastelu.¹⁴³

Kapetanić i Vekarić dubrovačko dovođenje franjevaca i svećenika glagoljaša u Konavle ocjenjuju kao potez koji je zaoštrio odnose s domaćim svećenstvom.¹⁴⁴ No, kako Grujić navodi, dubrovačka vlada intervenirala je prilikom pokušaja istjerivanja Nikše iz Konavala.¹⁴⁵ Ako je i bilo nekih sukoba, oni vrlo vjerojatno nisu bili vjerskog karaktera, tim više što svećenici glagoljaši prema izvorima nisu imali neki povlašteni položaj koji bi ugrozio domaće svećenstvo.

Kapetanić i Vekarić iznijeli su mišljenje kako je vjeroispovijest običnog puka bila labilna pa samim time i lakše prihvaćala promjene. No, po pitanju običaja puk je bio više konzervativan.¹⁴⁶ Prema tome, razlog dovođenja franjevaca i svećenika glagoljaša vjerojatno je ležao u tome da se približi narodu, stekne povjerenje u njega i tada će moći uvesti neke novine – uvođenja rimskog obreda, ali isto kao i u Stonu i na Pelješcu, upotrebom slavenskog jezika u bogoslužju.

Konačni cilj, naravno, bila je unifikacija vjere na čitavom području Dubrovačke Republike te se nisu tolerirale nikakve druge vjerske prakse osim katoličanstva. Prema Juniju Restiju, Helena, udovica Sandalja Hranića, zamolila je dubrovačku vladu 1455. godine da joj se dopusti izgradnja male crkvice izvan grada u kojoj bi se misa služila „*alla greca*“, no Senat je to odbio jer se uvijek protivio bilo kojem obredu na svom području koji nije katolički.¹⁴⁷

4.6. Analiza osobnih imena u novostečenim teritorijima Dubrovačke Republike

Kako su izvori za život običnog puka u srednjem vijeku oskudni, teško je odgovoriti u kojoj mjeri je Dubrovačka Republika uspjela u širenju katoličke vjere na novostečenim područjima. Drugim riječima, nemamo izvora koji bi govorili o prakticiranju katoličke vjere. No, Kapetanić i Vekarić napravili su analizu osobnih imena stanovništva dubrovačkog teritorija stečenog u 14. i 15. stoljeću. Izvori su im bili popisi domaćina kuća u dijelu Dubrovačkog Primorja i Konavala iz 16. i 17. stoljeća, popis osobnih imena na Pelješcu zavedenih u notarskim knjigama od 1278.

¹⁴³ Grujić, *Konavli*, str. 119.

¹⁴⁴ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 62.

¹⁴⁵ Grujić, *Konavli*, str., 118.

¹⁴⁶ Kapetanić, Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, str. 59.

¹⁴⁷ Nodilo, *Chronica Ragusina*, str. 264.; prijevod Janeković Römer, „Građani, stanovnici“, str. 332.

do 1301. godine, zemljišne knjige Pelješca i Konavala iz 14. i 15. stoljeća te stanje duša na Pelješcu iz 18. stoljeća. Njihov cilj bio je vremenski odrediti i kvantificirati utjecaj kršćanstva na izbor osobnih imena u novostečenim teritorijima Dubrovačke Republike.¹⁴⁸

Prije potpadanja pod dubrovačku vlast, više od 90% stanovništva nosilo je slavenska narodna imena. Konkretno, udio tih imena na poluotoku Pelješcu od 1278. do 1301. godine bio je 90,5%, a nešto više bio je u Konavlima u prvoj četvrtini 15. stoljeća – oko 95%.¹⁴⁹

Najintenzivnija promjena imena dogodila se već u prvih sedamdesetak godina pod vlašću Dubrovačke Republike, kada kršćanska imena prevladavaju nad narodnim imenima. Tako je Dubrovačkom Primorju 1514. godine 35,8% muških i 44,6% ženskih osoba, prosječne starosti između 60-70 godina još imalo narodno ime. Kako su Konavle pripojene kasnije, proces probijanja kršćanskih imena je kasnio u odnosu na Primorje pa je 1549. godine zapisano 32,2% muških i 50,5% ženskih narodnih imena, pri čemu je to stanovništvo bilo rođeno oko 1500. godine, dakle 70-80 godina nakon dubrovačkog stjecanja Konavala.¹⁵⁰

Širenjem kršćanstva, smanjivao se i imenski fond u Dubrovačkoj Republici. Godine 1514. u imenskom fondu Dubrovačkog Primorja bilo je 45% narodnih imena, koje je imalo 36,7% stanovništva, dok je 55% kršćanskih imena pripadalo 63,3% stanovnika. Što se tiče inačica osobnih imena, u Dubrovačkom Primorju je 1514. godine postojalo 58,1% varijacija narodnih osobnih imena, koje je imalo samo 36,7% stanovništva, a 63,3% stanovnika nosilo je 41,9% varijacija kršćanskih imena.¹⁵¹

Trend rasta kršćanskih imena nastavio se sve do 18. stoljeća, kada je udio narodnih imena pao ispod 5%. Tada je, prema Kapetaniću i Vekariću, završio proces prodora kršćanskih imena na dubrovačko područje.¹⁵² Kako pokazuju statistički podaci trend rasta kršćanskih imena primjetan je već 60-70 godina nakon potpadanja određenog područja Dubrovačkoj Republici. Prema tome, može se zaključiti kako je dubrovačka politika osiguranja vjerskog ekskluzivizma na svojem širem području polučila uspjehe. Velik broj imena ukazuje kako se stanovništvo krstilo pri čemu je vjerojatno dobilo ime po nekom svecu zaštitniku. To bi značilo kako su franjevci (više nego glagoljaško svećenstvo) uspjeli svojom misionarskom i propovjedničkom ulogom prodrijeti među stanovništvo novostečenih teritorija i obratiti ih na katoličanstvo.

¹⁴⁸ Kapetanić, Vekarić, „Utjecaj kršćanstva“, str. 145-146.

¹⁴⁹ Ibid., str. 147.

¹⁵⁰ Ibid., str. 147.

¹⁵¹ Ibid., str., 149.

¹⁵² Ibid., str. 148.

5. ODNOS DUBROVAČKE REPUBLIKE PREMA INOJVJERNIM STRANCIMA U DUBROVNIKU

Osim na području novostečenih teritorija, Dubrovnik je bio središte za brojne strance među kojima je bilo i pripadnika drugih vjera. Kako je Dubrovnik zauzeo stav i provodio politiku vjerskog ekskluzivizma na svojim područjima, tako su bili regulirani i odnosi prema inovjernim strancima. Janeković Römer ističe da je „pripadnost kršćanstvu i odanost Rimskoj crkvi bila konstitutivna za srednjovjekovno dubrovačko građanstvo i identitet.“ Prema tome, taj kriterij dobiva na važnosti posebice u dodiru s drugima, odnosno pripadnicima druge vjere - inovjerci nisu mogli nikako postati građanima Dubrovnika niti su (uz nekoliko iznimaka) mogli stanovati u Gradu. Dubrovnik se prema njima odnosio ambivalentno – od snošljivosti i prostornog izdvajanja, do neprihvatanja i progona.¹⁵³

U *Statutu grada Dubrovnika* ne navode se izrijeком pripadnici različitih vjerskih skupina, nego su oni izdvojeni od „Dubrovčana“ tako da ih se naziva tuđincima, strancima, Slavenima ili ljudima iz Raške.¹⁵⁴ Pritom valja napomenuti kako sam *Statut* nije nastao od jednom, nego su se i neke odredbe nadodavale kasnije te je stoga i sam sadržaj *Statuta* po pitanju stranaca u različitim dijelovima statuta drugačiji. Zakone iz statuta koji se tiču perioda 13. st. ne ističu nikakve pretjerane razlike u pravima između Dubrovčana i stranaca, no u kasnijim periodima ističe kako Dubrovčani imaju za uživati neke povlastice koje tuđinci nemaju, primjerice pravo plovidbe na mletačkim brodovima, ističe se zabrana podizanja vinograda uz granice sa slavenskim zemljama, a napose je zanimljivo to što se spominje zabrana krabulja i prerušavanja, što je posebice karakteristično za Slavene, kako se navodi.¹⁵⁵ U potonjem možemo prepoznati utjecaj Dubrovčana na odbacivanje i zabranu praznovjerja, a kako se navodi da je to prerušavanje karakteristično za Slavene, možemo pretpostaviti kako se indirektno referira na njih kao nevjernike, odnosno one koji ne slave Božju službu na pravilan način, kao katolici, već se prerušavaju u zlokobna bića sklona praznovjerju i mogućem kriminalu u Gradu.

5.1. Doseljavanje slavenskog stanovništva

Migracije slavenskog stanovništva iz dubrovačkog zaleđa na područje Dubrovačke Republike mogu se pratiti od kraja 12. i početka 13. stoljeća, kada se u Dubrovniku počinje razvijati obrt i trgovina pa se posljedično tome, javlja potreba za dodatnom radnom snagom. O

¹⁵³ Janeković Römer, „Građani, stanovnici, podanici“, str. 330.

¹⁵⁴ *Statut grada Dubrovnika*, passim.

¹⁵⁵ Ibid. Knjiga VII., glava 73; 97.

pojačanom interesu Dubrovnika za svojim zaleđem dokazuju i ugovori sa srpskim i bosanskim vladarima. Tako se u mirovnom ugovoru iz 1186. godine između Dubrovnika i srpskog kralja Nemanje, Dubrovniku jamči i sloboda trgovanja u srpskim zemljama i zemljama podanika srpskog kralja, a tri godine kasnije, poveljom bana Kulina, Dubrovniku se omogućuje nesmetana trgovina po bosanskim krajevima.¹⁵⁶

Motivi dolaska slavenskog stanovništva iz zaleđa u Dubrovnik bili su različiti. Dok je jedan dio stanovništva koji je živio na rubu siromaštva, gladi, ratnih razaranja tražio utočište u Dubrovniku, drugi su dolazili u grad u nadi za boljim poslom. Tako se od 14. stoljeća može pratiti dolazak muške i ženske posluge u Dubrovnik. Trajanje njihove službe moglo se protegnuti i do 25 godina, a naknada koju su dobivali za rad bila je poprilično niska, otprilike 1 do 5 perpera mjesečno. No, neka posluga zadovoljila se samo hranom i odjećom kao naknadom za svoje poslove.¹⁵⁷

Neki dječaci bili su poslani u Dubrovnik kako bi izučili jedan od zanata. Majstori koji su ih podučavali morali su im osigurati stan, hranu, odjeću i alat, a obuka je trajala između 5 i 15 godina. Majstorima je bilo u interesu da im ti dječaci ostanu što duže u gradu jer su šegrti već nakon 3 godine stekli potrebno znanje da im pomažu, a nije im se trebala isplaćivati naknada.¹⁵⁸ Vojnović navodi kako se u 15. stoljeću prilikom uzimanja najamne snage iz zaleđa, došljacima postavlja uvjet da se moraju odreći svoje vjere i prijeći na katoličku. No, kada bi istekao ugovor, najamnik se vratio kući i svojim starim običajima i vjeri.¹⁵⁹

Dubrovačkim stjecanjem Stona i Pelješca, nisu se zaustavile migracije iz srpskih zemalja i Bosne prema tom području. Stjepan II Kotromanić i srpski car Dušan zatražili su od Dubrovnika da ne primaju njihovu vlastelu na svoje područje niti seljake, jer u tom slučaju, oni ostaju bez radne snage. No, jednom uspostavljena granica između dubrovačkog teritorija i susjednih zemalja nije mogla zaustaviti prelaske s jedne na drugu stranu niti ispašu stoke. Stoga je Veliko vijeće 20. travnja 1334. godine donijelo odluku kojom zabranjuje svojim podanicima da dopuštaju susjednim Slavenima ispašu stoke na njihovom teritoriju. Dubrovačka vlada napravila je korak dalje te je vlasnicima zemlje u Stonu i na Pelješcu zabranila primanje tuđih

¹⁵⁶ Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva*, str. 9.

¹⁵⁷ Dušanka Dinić-Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV. veku“, *Jugoslavenski historijski časopis* 1-2 (1974): str. 20; 25.

¹⁵⁸ Ibid., str. 28.

¹⁵⁹ Vojnović, „Crkva i država: drugi dio“, str. 22.

kmetova, a samim kmetovima bilo je onemogućeno odlaziti od jednog do drugog sela, uz prijetnju kazne.¹⁶⁰

Dubrovnik je 1348. godine pogodila kuga od koje je umro velik broj stanovništva pa se aktualiziralo pitanje naseljavanja Stona. Tako je 1. kolovoza 1349. godine Veliko vijeće odlučilo da se strancima koji se sljedećih godina nasele u Stonu osigura prostor za izgradnju kuća i pomoć od deset perpera. Dinić-Knežević kaže kako je teško odrediti koliko je točno ljudi tada došlo u Ston i na Pelješac, ali da je među došljacima bilo podanika srpskog cara Dušana. Tome svjedoče Dušanova povelja Dubrovniku iz 1349. godine kojom se zahtijeva povratak svih njegovih podanika iz Stona te slabljenje Srbije nakon Dušanove smrti, što je potaklo seljake na seljenje. Knežević-Dinić tvrdi kako su Dubrovčani rado prihvaćali te seljake jer im je bila potrebna radna snaga. Sirotinji porijeklom iz zaleđa davala se općinska zemlja u Stonu uz obvezu da za godinu ili dvije sagrade kuću i nasele se s obiteljima.¹⁶¹ Prema napisanome, evidentno je kako su Dubrovčani dozvoljavali da na njihovom području, posebice novostečenom Stonu i Pelješcu, nasele seljaci iz Srbije, kao i boravak srpskih podanika. Može se pretpostaviti kako su oni možda bili sljedbenici pravoslavne crkve, no ipak, ta činjenica nije zabrinjavala Dubrovčane te je primjetna određena doza tolerantnosti prema njima.

5.2. Odnos prema patarenima

Dubrovčani su po pitanju naseljavanja patarena na dubrovačkom području pokazali najmanje snošljivosti u usporedbi s ostalim vjerskim skupinama. Zbog zaštite teritorija, Dubrovčani su na sve načine htjeli spriječiti mogućnost širenja hereze na njihovom području. No, kako su patareni bili povezani s vrhom bosanskog društva, Dubrovčani su u svrhu zaštite svojih interesa, trebali njegovati odnose s njima. Stoga su legatima i prvacima patarenske hijerarhije Dubrovčani dozvoljavali da dođu na njihov teritorij, kako bi raspravljali o važnim političkim pitanjima. Dubrovčani su ih pozvali u grad, na vlastiti trošak ih smjestili i darovali ih pri odlasku. Nije im bilo dopušteno samostalno ili nenajavljeno doći u grad. U dubrovačkim izvorima, navodi se patarenski dostojanstvenik Radin, koji je sredinom 15. stoljeća, kao poslanik hercega Stjepana Vukčića Kosače dolazio u Dubrovnik. Od dubrovačke vlade je dobivao darove i privilegije, a držao je i svoje zalihe žita u Gradu. Dubrovčani su ga čak i branili od prigovora dubrovačkog nadbiskupa i pape. U vrijeme osmanskih osvajanja, Radin je bio pozvan skloniti se u Dubrovniku, a nakon pada Bosne, pobjegao je na dubrovačko područje. Njegov boravak u Dubrovniku, ustroj Crkve bosanske i dubrovački odnos prema crkvi

¹⁶⁰ Dinić Knežević, *Migracije stanovništva*, str. 111.

¹⁶¹ Ibid., str. 112.

bosanskoj zabilježeni su u njegovoj oporuci iz 1466. godine. Tako saznajemo kako su dubrovački trgovci često poslovali s patarenima, a njihove „hiže“ bile su prva konačišta u Bosni. Saznajemo i kako su patareni mogli biti svjedoci u sporovima između Dubrovčana i Bosanaca.

Na novostečenim dijelovima dubrovačkog teritorija nije se tolerirao boravak bosanske (patarenske) vlastele niti njihovih seljaka. O tome svjedoči odgovor dubrovačke vlade na prigovore Sandalja Hranića, kako Dubrovnik prima njegove podanike. Dubrovačka vlada odgovorila mu je 25. svibnja 1405. godine kako su „odmah uputili pismo slanskom knezu i zatražili da svakog kraljevog čovjeka koga tamo pronađe izagna sa njegovim imetkom.“¹⁶² Godinu dana kasnije izdaje se odluka kojom se predviđa „da se svi stranci s područja Bosne, koji su se nastanili u Novim zemljama, od dana zaključenja mira s Bosnom, odnosno od 17. kolovoza 1405. godine, istjeraju s obiteljima s dubrovačkog teritorija.“ Dakle, nisu se kažnjavali samo doseljenici, nego i oni Dubrovčani koji su ih primili. Valja napomenuti kako se odluka nije odnosila na one strance, koji su prethodno dobili dozvolu Maloga vijeća da mogu godinu dana boraviti u Dubrovniku. Odredba se 1417. godine malo ublažila te je određeno kako se stranci mogu nastaniti u Dubrovačko Primorje samo ako se prije toga prijave općinskoj kancelariji u Dubrovniku.¹⁶³

U dio Konavala koji su Dubrovčani dobili od Sandalja, prema odredbi iz 1423. godine kmetovi s ostalih dubrovačkih teritorija nisu se smjeli naseliti bez dozvole svojih gospodara te je predviđeno tjeranje svih onih koji nemaju neki dio zemlje na Konavlima ili nisu kmetovi. Slično kao i u Primorju, odluka nije vrijedila za podanike bosanskog kralja koji su prethodno godinu dana boravili na dubrovačkom teritoriju. Nakon stjecanja cjelokupnog teritorija Konavala, 1427. godine Dubrovčani su ponovili odredbu iz 1423. godine. No, Dubrovčani su uvijek vrlo rado prihvaćali seljake iz susjednih zemalja pa tako i Bosne. Oni su na području Dubrovačke Republike postali kmetovi dubrovačke vlastele, kojoj su pružali stalan i siguran prihod sa zemlje, a ti seljaci-kmetovi su si osigurali egzistenciju.¹⁶⁴ Stoga, kada Janeković Römer zaključuje kako se patareni kao stanovnici dubrovačkog područja nisu tolerirali, no prihvaćeni su kao trgovački partneri i povremeni gosti u gradu¹⁶⁵ nije u potpunosti u pravu. Bolje rečeno, u pravu je što se tiče podanika bosanskih kraljeva, no što se tiče seljaka, oni su, kao što se vidi, na novostečenim teritorijima bili prihvaćeni kao kmetovi.

¹⁶² Ibid., str. 112-113.

¹⁶³ Ibid., str. 113-114.

¹⁶⁴ Ibid., 114-115.

¹⁶⁵ Janeković Römer, „Građani, stanovnici“, str. 334.

S druge strane, jedan od unosnijih dubrovačkih poslova bila je trgovina robljem u čemu je Dubrovnik prednjačio zadnje desetljeće 13. stoljeća. Kako je papa zabranio trgovinu kršćanima, moglo se trgovati samo nevjernicima, a njima su smatrani patareni iz Bosne.¹⁶⁶ To potvrđuju i dubrovački izvori u kojim se navodi kako su robovi „od roda bosanskih robova ili patarena“. Janeković Römer pritom uočava kako se pojam rob izjednačava s patarenima.¹⁶⁷ Koristeći podatke iz Čremošnika, Budak je utvrdio kako u periodu između 1280. i 1301. godine najviše robova dolazi iz Bosne, od čega 58,30% žena, 6,95% muškaraca, što daje ukupnu brojku od 65,25% od ukupnog broja robova. Glavni trgovačko središte trgovine robljem premješteno je iz Dubrovnika u Drijeve u prvoj polovici 14. stoljeća, nakon stjecanja Stona i Pelješca.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Ibid., str. 333.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Neven Budak, „Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj“, *Historijski zbornik* 37 (1984): str. 122-123.

6. ODNOS PREMA PRAVOSLAVCIMA I PATARENIMA U DUBROVAČKOJ DIPLOMACIJI

Već je istaknuto kako je Dubrovnik religijski i kulturno pripadao zapadnoj, kršćanskoj Europi, a s druge strane, bio je okružen pravoslavnim, patarenskim te kasnije muslimanskim zajednicama. Kako bi se uspio održati i ne dopustiti da potpadne pod vlast susjednih zemalja – Raške i Bosne, Dubrovnik je razvio vještu diplomatsku mrežu i preokrenuo svoj, naoko nezahvalan položaj, u prednost. Lovro Kunčević istaknuo je kako je Dubrovnik retoriku „graničara kršćanstva“ počeo koristiti u diplomaciji druge polovice 14. stoljeća kako bi od svojih saveznika – pape i ugarsko-hrvatskog kralja ishodio određene ustupke za svoju unutarnju i vanjsku politiku te pomoć u sukobu s nekatoličkim državama u zaleđu – „patarenskom“ Bosnom i pravoslavnim Srpskim Carstvom.¹⁶⁹ Retorika se razvijala u tri faze:

- protivnike se naziva „šizmaticima“ i „nevjernicima“;
- ističu se zasluge Dubrovnika u očuvanju katoličanstva
- ističe se misionarska uloga Dubrovnika

6.1. Dubrovnik kao „graničar kršćanstva“

U diplomaciji s ugarsko-hrvatskim kraljem, Dubrovčani su sukobe s bosanskim i srpskim velikašima predstavljali kao borbu pravovjernog grada protiv „šizmatika“ i „heretika“. Nastojali su ishoditi pomoć od njega podsjećajući ga da je njegova vladarska obveza, prije svega štititi grad, a u širem spektru, njegova dužnost je obraniti kršćane od „šizmatika“ i patarena“. Tijekom sukoba s Vojislavom Vojinovićem 1359./1360. godine, Dubrovčani ga kralju opisuju epitetima „perfidni tiranin“ i „nevjernik“.¹⁷⁰ Radoslav Pavlović opisan je kao „perfidni pataren i javni neprijatelj vaše krune“; „zločinački pataren i bič katoličke vjere“, a Stjepan Vukčić Kosača kao „neprijatelj Boga, ugarske krune i ovoga grada“.¹⁷¹

Iduća faza retorike graničara kršćanstva očitovala se u isticanju dubrovačkih zasluga u borbi protiv „nevjernika“. K tome se kralja Ludovika upozoravalo, uvjetno rečeno, „ucjenjivalo“ da će „velik dio naših seljaka koji su došli iz spomenutog Raškog kraljevstva te smo ih dali pokrstiti na katoličku vjeru jer su bili shizmatici i sada ih držimo u gradu, otići iz Dubrovnika i ponovno postati šizmatici“. Kralja se pozivalo da „za ljubav boga, katoličke vjere i za svoju čast ne dopusti da Dubrovčani kao kršćani budu uništeni od šizmatika i pogana poput

¹⁶⁹ Lovro Kunčević, *Mit o diskursu*, str. 163.

¹⁷⁰ Gelchic, Thalloczy, *Diplomatarium relationum*, str. 13; 17.; Lovro Kunčević, *Mit o diskursu*, str. 163.

¹⁷¹ Ibid., str. 337, 341, 351.; prijevod Kunčević, *Mit o diskursu*, str. 163.

spomenutog župana Nikole i njegovih ljudi.¹⁷² Godine 1403. Dubrovčani su nastojali pred ugarskim dvorom dokazati legitimnost stjecanja Pelješca pa su kralju isticali napore i troškove koje su imali jer su obraćali stanovništvo na katoličanstvo.¹⁷³

Konačno, 70-ih i 80-ih godina 14. stoljeća, Dubrovčani u korespondenciji s papom ističu svoju misionarsku ulogu, napose na području Pelješca. Osim toga, Dubrovčani su počeli isticati svoje napore i žrtve koje moraju podnositi jer rade na pokrštanju heretika i šizmatika koji ih okružju, što je prema Kunčeviću, obilježje dubrovačke retorike 15. stoljeća. Ta retorika najbolje se očituje u pismu pape Urbana VI. iz 1386. godine, upućeno stonsko-korčulanskom biskupu. Papa govori kako je upoznat da su Dubrovčani stekli šizmatički i nevjernički poluotok te da su „kao vjerni sinovi crkve nastojeći blagotvorno oko obraćenja šizmatičkih nevjernika i patarena, pozvali bosanske franjevce koji se neprekidno trude da odvrate tamošnje šizmatike i patarene od njihovih zabluda.“ Što se tiče Stona, Dubrovčani su ga utvrdili uz velike napore „da grad ne bi došao u ruke i pod vlast okolnih šizmatičkih nevjernika i patarena na štetu spomenute vjere, ali i da bi se kršćanski kult snažnije iz onog pogodnog mjesta širio u susjedne krajeve.“¹⁷⁴

Primjećuje se kako je dubrovačka diplomacija u svakom od navedenih primjera koristila pojam šizmatika i patarena ili raskolnika, kako bi opisala situaciju na svom teritoriju i preuzela zasluge u pokatoličavanju tog stanovništva. Ti termini koriste se praktički kao dio obvezne formulacije, kojom Dubrovčani žele prikazati sebe patničkim, pravovjernim gradom, kako bi ishodili određene povlastice od svojih adresata. Istu tu retoriku nastavit će u 15. i 16. stoljeću i apologeti dubrovačke vlade, kroničari Nikola Ranjina, Junije Resti i Jakov Lukarević, citirani u prethodnim poglavljima. No, dubrovačka diplomacija očigledno ne pruža točnu sliku stanja i odnosa Dubrovačke Republike prema vjerskim skupinama na svom teritoriju. Vjerski odnosi su, zahvaljujući dubrovačkoj promišljenosti, bili dobro uređeni na novostečenim teritorijima, a prema već citiranim izvorima, pravoslavno i patarensko stanovništvo nije bilo brojno. Također, u izvorima poput *Odluka dubrovačkih vijeća*, *Liber Viridis* i *Statuta grada Dubrovnika* ne koristi se retorika „graničara kršćanstva“ niti termini „šizmatički“ i „patareni“. Dubrovnik je trebao biti u dobrim odnosima sa susjednim zemljama – Bosnom i Srbijom jer je trgovačkim vezama bio povezan s njima pa se ta oštra retorika o borbi protiv „nevjernika“ adresirala samo papi i ugarskom kralju u trenutku kada je bila potrebna.

¹⁷² Ibid., str. 52; prijevod Kunčević, *Mit o diskursu*, str. 164.

¹⁷³ Ibid., str. 153.

¹⁷⁴ Farlati, Coleti, *Illyric sacri*, sv. VI., str. 334-335.

7. ZAKLJUČAK

Na temelju provedenog istraživanja, možemo zaključiti kako je odnos Dubrovačke Republike prema pravoslavicima i patarenima na novostečenim teritorijima u 14. i 15. stoljeću primarno bio motiviran političkim, a ne vjerskim razlozima. Zaokruživši teritorij, Dubrovačka Republika svoju politiku usmjerila je na održavanje slobodnog statusa Republike i stečenih teritorija. Okružena patarenskom Bosnom i pravoslavnom Srbijom u zaleđu, Republika je morala pronaći način kako izbalansirati potrebu za zaštitom od tih susjeda, a s druge strane i potrebu za trgovinom s tim zemljama. U tom smislu, Dubrovačka Republika koristila je vjerske razlike.

Pred papom i ugarsko-hrvatskim kraljem, Dubrovačka Republika prikazivala se kao patničkom katoličkom konklavom okruženom nevjerništvom protiv kojeg se srčano bori. U dubrovačkoj diplomaciji i u kronikama Nikole Ranjine, Junija Restija i Jakova Lukarevića kao metode suzbijanja nevjerništva navodila su se pokrštavanja stanovništva i progoni „šizmatika“ i nevjernika“. S druge strane, realna situacija u Dubrovačkoj Republici davala je drugačiju sliku. Dubrovčani jesu na novostečenim teritorijima Stona, Pelješca, Primorja i Konavala zatekli vjerski heterogeno stanovništvo, a diobom zemlje, novi vlasnici zemljišta postali su dubrovački plemići. Pobune koje su zbog te diobe izbijale, nisu bile vjerskog karaktera, nego čisto imovinskog jer su donedavni vlasnici zemljišta sada postali kmetovi dubrovačke vlastele. U te pobune možda se i jesu uključivali i svećenici ili monasi jer su i oni bili vlasnici zemlje, no to ne znači da su se bunili iz nekih vjerskih razloga, kao što se znalo isticati u hrvatskoj historiografiji. Nakon provedene diobe zemljišta, Dubrovčani misiju širenja katoličke vjere, odnosno rimskog obreda, povjeravaju franjevcima. O tome svjedoče odluke o osnivanju franjevačkih samostana u Slanom, Stonu i Sv. Martinu u Konavlima.

Osim što su prosjački red kojeg karakterizira propovijedanje, razlog slanja franjevacu umjesto svjetovnog svećenstva u misionarsku službu na novostečenim teritorijima motiviran je također političkim razlozima. Dubrovačka vlastela u 14. stoljeću suzbija utjecaj svjetovnog svećenstva u Republici, koje je, kao i dubrovački nadbiskup, bilo stranog porijekla. Tako u ruke vlastele dolazi pravo kontroliranja i raspolaganja crkvenom imovinom te patronatsko pravo biranja crkvenih velikodostojnika. Osim toga, svjetovno svećenstvo uglavnom je bilo nižega sloja zbog čega je vlastela također bila netrpeljiva. Članovi vodećih vlasteoskih kuća zareduju se u franjevačke redove, stoga i ne čudi da im se povjerila misija širenja i održavanja katoličke vjere na novostečenim teritorijima. Jer Republika je bez obzira na svoje odnose s crkvom, bila čvrsto vezana uz papu i zapadni svijet.

Uz franjevce, Dubrovačka Republika je na novostečene teritorije slala svećenike glagoljaše, kojima su se u izvorima nazivali *presbiteri slauo/sclavus* što je neke povjesničare navelo na zaključak kako se radilo o pravoslavnom svećenstvu. No, Dubrovačka Republika postavljala je slavenske svećenike i u ostale dijelove Republike, stoga se ne treba odbaciti mogućnost da su baš ti „*presbiter sclavus*“ koji se spominju u izvorima, bili glagoljaši, a ne pravoslavci. Uostalom, kada se htjelo naglasiti da se radi o pravoslavnim svećenicima izvori bi to i naznačili sintagmom „*ex fide greca*“.

Prema analizama osobnih imena na novostečenom području Dubrovačke Republike, koju su proveli Kapetanić i Vekarić, vidljivo je kako se broj kršćanskih imena već nakon 60-70 godina pod novom vlasti, povećava u odnosu na slavenska imena, koja su do tada dominirala. Po tome se možda najbolje očituje uspjeh Dubrovačke Republike u širenju katoličke vjere na novoosvojenim teritorijima. Pritom, valja izbaciti mogućnost da su franjevci pokrštavali zatečeno stanovništvo jer Katolička crkva to ne prakticira. Jednom krštena osoba, krštena je zauvijek. No, može se pretpostaviti kako su se franjevci uspjeli približiti stanovništvu, obnoviti vjerske prakse i uvesti rimski obred, uz čitanja evanđelja na slavenskom jeziku. Također, osim pobuna koje su izbile zbog diobe zemalja, izvori ne bilježe druge i vjerski motivirane ekscese.

Iako je Dubrovačka Republika uživala svojevrsan mir i slobodu, nemirno zaleđe poticalo je brojne stanovnike, posebice seljake i mlade ljude, da potraže utočište u Dubrovniku i na njegovom teritoriju. Dubrovačka Republika rado ih je primala, kada je postojala potreba za radnom snagom, ali je ulaske u Grad i na područje Republike strogo kontrolirala i regulirala. Na novostečene teritorije također su se primali seljaci, koji su sebi osigurali egzistenciju, a svojim novim gospodarima stalnu radnu snagu i izvor prihoda. Pritom se uočava kako su Dubrovčani bili nešto blaži prema pravoslavnom stanovništvu nego prema bosanskim patarenima, koje su zarobljavali i trgovali njima.

SAŽETAK

Stjecanjem Stona, Pelješca, Dubrovačkog Primorja i Konavala u 14. i 15. stoljeću, pred Dubrovačku Republiku postavio se izazov integracije tih teritorija u administrativni, politički, gospodarski i vjerski obrazac Republike. Smještena u neposrednom zaleđu patarenske Bosne i pravoslavne Srbije, Dubrovačka Republika morala je osmisliti politiku očuvanja svoje slobode i opstanka. U tu svrhu, iskoristila je vjerske razlike sa svojim susjedima, kako bi pred papom i ugarsko-hrvatskim kraljem prikazala sebe kao „branitelja kršćanstva“ i ishodila njihovu pomoć u slučaju napada iz zaleđa. Istovremeno, dok se u diplomaciji prikazuje kao „branitelj vjere“, Dubrovačka Republika uređuje vjerske odnose u novostečenim teritorijima. U ovom radu prikazuje se kakav je bio odnos Dubrovačke Republike prema inovjercima, ponajprije prema pravoslavicima i patarenima u periodu od 14. do 15. stoljeća te se analiziraju načini i metode dubrovačkog rješavanja vjerskog pitanja na području Pelješca, Dubrovačkog Primorja i Konavala.

Ključne riječi: *Dubrovnik, srednji vijek, pravoslavlje, patareni, Srbija, Bosna, diplomacija, vjerski odnosi*

SUMMARY

With the acquisition of Ston, Pelješac, Dubrovačko Primorje and Konavle in the 14th and 15th centuries, the Republic of Dubrovnik was faced with the question of integration of these territories in to the administrative, political, economic and religious forms of the Republic. Located in the immediate hinterland of Pataren Bosnia and Orthodox Serbia, the Republic of Dubrovnik had to devise a policy of preserving its freedom and survival. Dubrovnik used religious differences with its neighbors to present itself in front of the Pope and the Hungarian-Croatian king as a "defender of Christianity" and to obtain their help in possible attack from the hinterland. At the same time, while portrayed in diplomacy as a "defender of the faith", the Republic of Dubrovnik establishes religious relations in the newly acquired territories. This paper presents the attitude of the Republic of Dubrovnik towards non-believers, primarily towards Orthodox and Patarens in the period from the 14th to the 15th century, and analyzes the ways and methods of Dubrovnik's policy on the religious issues in Pelješac, Dubrovačko Primorje and Konavle.

Key words: *Dubrovnik, Medieval History, Orthodoxy, Patarens, Serbia, Bosnia, Diplomacy, Religious Issues*

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

- Farlati, Daniele; Jakov Coleti. *Illyrici sacri*. Sv. 6. *Ecclesia Ragusina: cum suffraganeis, et ecclesia Rhizinensis et Catharensis*. Venecija, 1800.
- Fermendžin, Eusebije. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Sv. 1 MSHSM 23 (1892.)
- Gelchic, Josip, Ivan Tkalčić. *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*. Sv. 1, MSHSM 10 (1879.), sv. 2, MSHSM 13 (1881.)
- _____; Lajos Thalloczy. *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*. Budimpešta: Magyar tudományok akademia, 1887.
- Kostrenčić, Marko. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. XV., 1934.
- Lukarević, Jakov. *Copioso Ristretto degli Annali di Rausa (Ragusa)*. Venecija, 1605.
- Ljetopis popa Dukljanina*. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i "Hrvatska kronika". Priredio, napisao uvod i komentar Vladimir Mošin. Hrvatski prijevod latinske redakcije Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić. Zagreb: Matica hrvatska, 1950.
- Miklošić Fran. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Beč: Vienna Braumüller, 1858.
- Nedeljković, Branislav M. *Liber viridis*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka. Knj. 23. *Fontes rerum slavorum meridionalium*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1984.
- Nodilo, Natko. *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*. Podserija *Scriptores*. Sv. 1, MSHSM 14 (1883.)
- Nodilo, Speratus. *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae*. Podserija *Scriptores*. Sv. 2, MSHSM 25 (1893.)
- Porfirogenet, Konstantin. *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*. Preveo Nikola pl. Tomašić, priredio Mladen Švab. Zagreb: August Cesarec, AGM, 1994.
- Smičiklas, Tadija. *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*. Sv. XI., 1913.
- Statut grada Dubrovnika*. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta Baltazara Bogišića i Konstantina Jirečeka priredili i na hrvatski preveli Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić, uvodnu studiju napisala Nella Lonza. Dubrovnik: Državi arhiv, 2002.
- Theiner, August. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historia illustrantia: maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis; deprompta collecta ac serie chronologica disposita*. Rim: Typis Vaticanis, 1892.

Literatura:

- Badurina, Anđelko. „Franjevački samostan u Pridvorju“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 20 (1996): str. 123-131.
- Budak, Neven. „Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj“. *Historijski zbornik* 37 (1984): str. 105-138.
- de Diversis, Filip. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Hrvatski/latinski. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskog Zdenka Janeković Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004.
- Dinić-Knežević, Dušanka. „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV. veku“. *Jugoslavenski historijski časopis* 1-2 (1974): 19-40.
- _____. *Migracije stanovništva iz južnoslavenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjega veka*. Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti; Filološki fakultet u Novom Sadu: Odsek za istoriju, 1995.
- Grujić, Radoslav. *Konavli pod raznim gospodarima od XII-XV veka*. Beograd: Spomenik SAN 66, 1926.
- Janeković Römer, Zdenka. „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993): str. 27-38.
- _____. „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku“. U: *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak, str. 317-346. Zagreb: FF Press, 2005.
- Kapetanić, Niko; Nenad Vekarić. „Utjecaj kršćanstva na izbor osobnih imena u selima Dubrovačke Republike“. *Anali zavoda za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 28 (1990): 145-168.
- _____, Nenad Vekarić. *Stanovništvo Konavala*. Sv.1. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u HAZU, 1998.
- Krešić, Milenko. „Vjerske prilike u humskoj zemlji (Stonu i Ratu) u srednjem vijeku“. *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 2 (2016): str. 65-94.
- Kunčević, Lovro. „Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika“. *Anali Dubrovnika* 48 (2010): str. 179-211.
- _____. *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnog grada*. Zagreb; Dubrovnik: HAZU; Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.
- Liepopili, Antun pl. *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija, na odgovor episkopu Nikodimu*. Dubrovnik: Naklada Svećeničke književne družbe, 1915.
- _____. „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: razreda historičko-filologičkoga i juridičko-filozofičkoga*. Knjiga 96 (1919): str. 30-58.
- Lučić, Josip. *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj: dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti, 1980.
- _____. *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1990.
- _____. „Etničko-politička pripadnost Dubrovnika“. *Dubrovački horizonti* 32 (1992): 9-16.

- Lupis, Vinicije B. „Pregled Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine“. U: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuće godina uspostava dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.-1998)*, ur. Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić, str. 197-334. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat Dubrovnik; Crkva u svijetu Split, 2001.
- Marinković, Ana. „Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/Republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): str. 219-234.
- Milaš, Nikodim. *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija episkopa Nikodima*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija, 1914.
- Pešorda, Zrinka. „Prilog povijesti franjevaca u srednjovjekovnom Dubrovniku“. *Croatica Christiana periodica*. Vol. 24, br. 45 (2000): str. 29-57.
- Pijović, Marko. *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*. Doktorska disertacija, 2018.
- Puljić, Ivica. „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“. U: *Povijest hrvatskog počitelja*, ur. Krunoslav Kordić, str. 88-150. Čapljina; Zagreb: Općinsko poglavarstvo Čapljina, 1996.
- _____; Ante Škegro. "Sarsenterska biskupija". *Povijesni prilozi* 30 (2006): str. 7-50.
- Prlender, Ivica. „Crkva i država u srednjovjekovnom Dubrovniku“. U: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuće godina uspostava dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.-1998)*, ur. Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić, str. 325-338. Dubrovnik: Biskupijski ordinarijat Dubrovnik; Crkva u Splitu, 2001.
- Šidak, Jaroslav. „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, *Historijski zbornik* 33-34 (1980-1981): str. 275-289.
- Šundrica, Zdravko. „Stonski rat u XIV stoljeću (1333-1339.)“. *Pelješki zbornik* 2 (1980): str. 73-190.
- Vekarić, Nenad. *Pelješka naselja u 14. stoljeću*. Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1989.
- Vojnović, Konstantin. „Crkva i država u Dubrovačkoj Republici“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Filologičko-historički i filozofičko-juridički razredi*. Knjiga 41 (1894): 32-142.
- _____. „Crkva i država u Dubrovačkoj Republici: drugi dio“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti: Filologičko-historički i filozofičko-juridički razredi*. Knjiga 42 (1895): 1-91.